AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİNİN

ZAQATALA filialı

FAKÜLTƏ: İqtisadiyyat və menecment departamenti

BÖLMƏ: İqtisadiyyat və idarəetmə

İXTİSAS: Turizm işini təşkili

Müdafiəyə buraxılır:

«____» «_____» 2025-ci il

Bölmə rəhbəri: ______________________

BAKALAVR TƏHSİL PİLLƏSİ ÜZRƏ

BURAXILIŞ İŞİ

MÖVZU: "Turizmin məşğulluğa və yerli iqtisadiyyata təsirləri"

QRUP: TT1q-20

TƏLƏBƏ: Gülməmmədova Nailə Fazil qızı

ELMİ RƏHBƏR: b/m Mirəliyev Ramil

ZAQATALA-2025

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ
I FƏSİL: Turizmin iqtisadi mahiyyəti və məşğulluğa təsiri
1.1 Turizmin iqtisadiyyata təsiri
1.2 Turizmin məşğulluğa təsiri
II FƏSİL: Azərbaycanda turizmin iqtisadiyyata və məşğulluğa təsirinin təhlili
2.1 Azərbaycanda turizmin yerli iqtisadiyyata təsirinin mövcud vəziyyəti
2.2 Azərbaycanda turizmin məşğulluğa təsirinin mövcud vəziyyəti
III FƏSİL: Azərbaycanda turizmin iqtisadiyyata və məşğulluğa təsirinin gələcək perspektivi
3.1 Azərbaycanda turizmin yerli iqtisadiyyata təsirinin gələcək perspektivləri
3.2 Azərbaycanda turizmin məşğulluğa təsirinin gələcək perspektivləri
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

GİRİŞ

Müasir dövrdə turizm sektoru qlobal iqtisadiyyatın mühüm tərkib hissələrindən birinə çevrilmişdir. Bu sahə yalnız bir əyləncə və istirahət vasitəsi olmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda ölkələrin iqtisadi inkişafına və məşğulluğun təmininə ciddi töhfələr verir. Xüsusilə, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyan turizm sahəsi, regionların sosial-iqtisadi dirçəlişində mühüm rol oynayır. Yeni iş yerlərinin yaradılması, infrastrukturun təkmilləşdirilməsi, yerli məhsulların satışının stimullaşdırılması və investisiya axınının təşviqi kimi təsirlər, turizmin iqtisadiyyat və məşğulluq üzərindəki əhəmiyyətini bir daha təsdiqləyir.

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan üçün turizmin inkişafı yalnız iqtisadi artım deyil, həm də regionların balanslı inkişafına xidmət edən vacib amildir. Ölkəmizdə bu sahənin potensialından daha səmərəli istifadə edilməsinə yönəlik dövlət proqramlarının qəbul edilməsi və turizm infrastrukturuna qoyulan investisiyalar, mövzunun aktuallığını artırır. Xüsusilə postpandemiya dövründə və Qarabağın azad olunmasından sonra bu ərazilərin turizm dövriyyəsinə cəlb olunması, sahənin iqtisadi və məşğulluq baxımından əhəmiyyətini daha da artırmışdır.

Tədqiqatın predmeti və obyekti. Tədqiqatın predmeti turizmin iqtisadiyyata və məşğulluğa olan təsir mexanizmləridir. Obyekti isə Azərbaycan Respublikasında turizm sahəsinin inkişafı və onun sosial-iqtisadi sistemə təsir edən konkret istiqamətləridir.

Nəzəri və metodoloji əsaslar. Tədqiqatın nəzəri bazasını turizm iqtisadiyyatı, məşğulluq nəzəriyyəsi, regional inkişaf və dayanıqlı iqtisadi artımla bağlı elmi yanaşmalar təşkil edir. Bu sahədə beynəlxalq təşkilatların (Ümumdünya Turizm Təşkilatı – UNWTO, Azərbaycan turizm Agentliyi, Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, Dünya Bankı və s.) və yerli ekspertlərin elmi işləri əsas götürülmüşdür.

Tədqiqatın informasiya bazası. Tədqiqatın informasiya mənbəyi kimi Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi göstəriciləri, Dövlət Turizm Agentliyinin, Dövlət Turizm Bürosunun illik hesabatları, statistik göstəriciləri, mövcud qanunvericilik sənədləri, elmi məqalələr və beynəlxalq təşkilatların analitik hesabatları istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat metodları. İşin yerinə yetirilməsi zamanı müqayisəli təhlil, statistik təhlil, qrafik təqdimetmə, sistemli yanaşma və induktiv-deduktiv təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Bu metodlar vasitəsilə turizmin iqtisadiyyata və məşğulluğa təsirinin miqyası və istiqamətləri daha dərindən qiymətləndirilmişdir.

İşin strukturu və qısa məzmunu. Diplom işi giriş, üç əsas fəsil, nəticə və təkliflər bölməsindən ibarətdir.

Birinci fəsildə turizmin iqtisadi mahiyyəti və məşğulluğa təsiri ilə bağlı nəzəri əsaslar araşdırılır.

İkinci fəsildə Azərbaycanda turizmin iqtisadiyyata və məşğulluğa real təsirləri təhlil olunur, mövcud vəziyyət qiymətləndirilir.

Üçüncü fəsildə isə turizmin iqtisadi və sosial təsirlərinin gələcək inkişaf perspektivləri araşdırılır və proqnozlar verilir.

İşin sonunda əldə olunmuş nəticələr əsasında konkret təkliflər irəli sürülür

I FƏSİL: Turizmin iqtisadi mahiyyəti və məşğulluğa təsiri

1.1 Turizmin iqtisadiyyata təsiri

Turizm sektoru qlobal iqtisadiyyatın mühüm sahələrindən sayılır. Bu sektor yalnız mədəniyyətlərarası əlaqələrin gücləndirilməsinə deyil, həm də ölkələrin iqtisadi inkişafına və məşğulluq səviyyəsinin inkişafına böyük töhfə verir. (UNWTO, 2023). Xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün turizm xarici valyutanın artmasına, regionların sosial-iqtisadi inkişafına və yenu iş yerlərin yaradılmasına şərait yaradır.

Turizm təkcə istirahət və əyləncə forması deyil, həm də iqtisadi inkişafı stimullaşdıran mühüm sektordur. Hazırda bir çox ölkələrdə turizm strateji sənaye hesab olunur. Turizm gəlirləri ÜDM-in formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu sektor iş yerlərinin açılması, yerli büdcələrin formalaşdırılması və regionların iqtisadi potensialından səmərəli istifadə etməklə sosial rifaha təsir göstərir.

Regionlarda turizmin inkişafı bu ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafının tərkib hissəsidir. Yeni iş yerlərinin açılması, əhalinin miqrasiyasının azalması, yerli resursların iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsi bu sahənin regionlar üçün faydasını nümayiş etdirir. Dövlət proqramları çərçivəsində ayrı-ayrı regionlarda turizmin inkişafı üçün xüsusi prioritetlər müəyyən edilib.

Turizm sektoru kənd təsərrüfatı ilə sıx bağlıdır. Kənd yerlərində yerləşən turizm obyektləri yerli əhalinin ev təsərrüfatları, ailə biznesləri və kənd təsərrüfatı məhsulları ilə birbaşa inteqrasiya olunur. Bu, kənddə məşğulluğu artırmaqla yanaşı, əhalinin gəlirlərini də artırır. Kənd turizmi yerli iqtisadiyyatın canlanmasına böyük töhfə verir.

Turizm sektoru bir çox ölkələrdə strateji əhəmiyyətli iqtisadi sektordur. Bu sektorun gəlirləri təkcə ÜDM-in artımına deyil, həm də digər sahələrin - kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, ticarət, tikinti və xidmət sahələrinin inkişafına təsir göstərir. Turizmin inkişafı ölkəyə əlavə valyuta axını yaradır və xarici investisiyaların cəlb olunmasını stimullaşdırır. Turizm sahəsi qeyri-neft sektoru üçün məşğulluq imkanları yaradan mühüm mənbədir. Mövsümi və daimi iş yerlərinin açılması əhalinin sosial müdafiəsini artırır və işsizlik səviyyəsini azaldır. Kənd və şəhər yerlərində turizmin inkişafı nəticəsində otelçilik, restoran, nəqliyyat, bələdçilik və əyləncə xidmətlərində yeni iş yerləri yaranır.

Turizm sektorunun səmərəliliyi bir sıra göstəricilərlə qiymətləndirilir: turist axınının həcmi, maddi-texniki bazası, turizm müəssisələrinin maliyyə vəziyyəti, beynəlxalq turizmin səviyyəsi. Bu göstəricilər turizm siyasətinin planlaşdırılması və inkişaf dinamikasının ölçülməsi üçün mühüm vasitədir.

Turizm sektoru müasir iqtisadiyyatın strateji prioritetlərindən biri hesab olunur. O, həm birbaşa, həm də dolayı yolla iqtisadi artımı stimullaşdırır. Turizmin inkişafı nəticəsində ölkəyə valyuta axını artır, yerli istehsalçılar üçün yeni bazarlar formalaşır, dövlət büdcəsinin gəlirləri artır. Ölkədə turist xərcləri – mehmanxana, restoran, nəqliyyat, əyləncə və mədəni xidmətlərə tələbat iqtisadi dövriyyəni artırmaqla ÜDM-in formalaşmasına töhfə verir.

Bu sektor həm də xarici investisiyaların cəlb edilməsində mühüm rol oynayır. Xüsusilə infrastrukturun genişləndirilməsində, yeni turizm obyektlərinin tikintisi və xidmət sektorunun yeniləşməsində xarici kapitalın rolu artır. Eyni zamanda turizmdə yaradılan əlavə dəyər digər sektorlarda da (nəqliyyat, kənd təsərrüfatı, ticarət) aktivliyi stimullaşdırır.

Turizm sektoru iş yerlərinin yaradılması baxımından mühüm iqtisadi sektordur. Otellər, restoranlar, bələdçi xidmətləri, nəqliyyat və əyləncə xidmətləri çoxlu sayda insan resursları tələb edir. Bu sektorda fəaliyyət göstərən müəssisələr həm daimi, həm də mövsümi işçiləri cəlb etməklə kənd və şəhər yerlərində məşğulluğu artırır.

Turizmin xüsusilə regionlarda məşğulluğa təsiri daha da nəzərə çarpacaq. Kənd yerlərində ev təsərrüfatlarının bu sektora inteqrasiyası ailə turizmi, ekoturizm və aqroturizm çərçivəsində baş verir. Yerli sakinlər kənd evlərində turist qəbul edərək, əl işləri, ərzaq və digər mallar satmaqla gəlirlərini artırırlar.

Qlobal təcrübə göstərir ki, turizm sektorunda yaradılan hər bir birbaşa iş dolayısı ilə 1,5-2 əlavə iş yerinin açılmasına səbəb olur. Oxşar tendensiya Azərbaycanda da müşahidə olunur.

Turizmin səmərəliliyi və faydalılığı onun formaca təsnifatı ilə müəyyən edilir. Turizm təsnifatı turizm məhsullarının oxşar xüsusiyyətlərinə, məqsədlərinə və texnoloji strukturuna görə qruplaşdırılması üsuludur. Təsnifat hər bir ölkədə dinamik şəkildə dəyişməlidir, onun dünya standartlarına və xüsusiyyətlərinə, eləcə də turizmin xarakterinə uyğun dəyişikliklər modeli mövcuddur. Turizm formaları turist ehtiyaclarına uyğun təşkil edilir və konkret tələbatların ödənilməsi forması kimi xidmət edir. İqtisadi ədəbiyyatda turizm iqtisadi və xidmət xarakterli proses kimi aşağıdakı formada qruplaşdırılır.

- turizm növləri;
-turizm növləri
-turizm formalarının müxtəlifliyi.

Növlərinə görə turizm daxili və xarici, transsərhəd və dövlətdaxili bölünür. Daxili turizm 30 ölkədən birində olan bir istiqamətə aiddir. Daxili turizm yaşayış yerindən 48-80 kilometr radiusda göstərilən turizm xidmətləri kimi müəyyən edilir. Daxili turizm ölkə daxilində peşəkar məqsədlər üçün şəxsi məşğulluğu nəzərdə tutur: təcrid, iş günü növbələri. Daxili turizmdə gecələmələrin xüsusi əhəmiyyəti yoxdur. 24 saat ərzində turistik yerdən yaşayış yerinə qayıda bilərsiniz. Hər bir ölkənin daxili turizmə öz yanaşması var və onun meyarlarını, məsafə standartlarını ölkə özü müəyyən edir. Beynəlxalq turizm xarici ölkələrə turizmdir. Beynəlxalq turizmin məqsədi yaşayış yerindən kənara səyahətdir. Beynəlxalq turizm ölkə hüdudlarından kənarda, beynəlxalq müqavilə və prinsiplərə əsaslanan turizmdir. Beynəlxalq turizm dövlətlərarası iqtisadi və miqrasiya qaydalarına əsaslanır. Beynəlxalq münasibətlər forması ünsiyyət forması kimi inkişaf edir. Beynəlxalq turizm fəaliyyəti inteqrasiyanın şərti olmaqla, beynəlxalq gəlir əldə etmək və ölkə daxilində resursları xarici istehlakçılara təqdim etmək formasıdır. Beynəlxalq turizm hər bir ölkədə yeni iqtisadi siyasət dəyişikliklərinin mərkəzində dayanır. Beynəlxalq turizm getmə və gəlməyə bölünür. Gəlmə turizmi Azərbaycana gələn turist axınını müəyyən edir. Xarici turizmə Azərbaycan əhalisinin xarici ölkələrə turist səfərləri

daxildir. Elmi-texniki tərəqqi, ölkələr əhalisinin rifahı və sosial tərəqqisini özündə birləşdirən yeni müəssisələr beynəlxalq turizmə tələbatı artırır. Beynəlxalq turizm hər bir ölkədə gəlirləri artırmaq üçün stimul yaradır. Elm, təhsil və yeni biznes əlaqələri beynəlxalq turizm ehtiyacını və onun şərtlərini formalaşdırır. Turizm milli və beynəlxalq münasibətlərin vəhdətində, onların sintezi və qarşılıqlı əlaqəsində inkişaf edir, tarixi aspektə malikdir. Ona görə də beynəlxalq standartlar həm də beynəlxalq turizmin təşkilində və idarə olunmasında aparıcı rol oynayır. Beynəlxalq turizmə demoqrafik, iqtisadi və sosial amillər təsir göstərir: Demoqrafik amillərə əhalinin təbii artımı, əhalinin paylanması, həyat tərzi, məşğulluq səviyyəsi, yeni və reproduktiv əhalinin tərkibi, əhalinin istehsal tərkibi, təhsil və inkişaf indeksi daxildir. İqtisadi amillərə ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına uyğun inkişaf meylləri, istehsal və xidmət sahələrinin müxtəlifliyi və tələbata uyğun inkişaf dinamikası, elmi-texniki tərəqqi, innovasiyaların səviyyəsi, turizm sənayesi, sənaye və ekoloji mühit, nisbi zənginlik və ondan istifadə yolları daxildir. Sosial amillərə əhalinin yaşayış və əmək şəraiti, əhali üçün yaradılmış sosial müavinətlər, gəlirlər, xərclər, habelə istirahət üçün ayrılan məzuniyyət vaxtı daxildir. Əhalinin sosial tərkibi, pensiyaçıların sayı, onların pensiya təminatının təşkili və devalvasiya daxildir. Turizmin növünə görə aktiv və passiv turizmə bölünür. Aktiv turistlər yaradılan və pul gətirən turistlərdir. Passiv turistlər ölkəni tərk edərək öz maliyyə imkanlarını başqa ölkəyə köçürən turistlərdir. Məqsədindən asılı olaraq turizm biznes, elmi, rekreasiya və sağlamlıq turizminə bölünür. Rekreasiya turizmi istirahət, sağlamlıq və müalicə məqsədi ilə təşkil edilir. Əhalinin istirahət və idman fəaliyyəti məqsədi ilə 2-3 günlük turist səfərləri istirahət xidmətinin əsas istiqamətlərini müəyyən edir. Tanışlıq (mədəni) turizmi tarixi, mədəni və qonaqpərvər yerləri tanımaq məqsədi daşıyır. Elmi turizmin məqsədi konqreslərdə və elmi konfranslarda iştirak etməkdir. Biznes turizmi biznes tədbirləri və alış-veriş üçün istifadə olunur. Təşkilat formalarına görə turizm fərdi, qrup və mütəşəkkil bölünür. Turizm mərkəzlərində, sanatoriyalarda, istirahət zonalarında və mehmanxanalarda turizm təşkil edir. Çatdırılma fərdi ödənişlə həyata keçirilir. Turizm sənayesinin təşkilindən asılı olaraq müstəqil turizm, daimi turizm və pərakəndə turizm obyektləri və müəssisələri formalaşır. Xidmət müddətinə görə turizm mövsümi, daimi və qısamüddətli olmaqla bölünür. Adından da göründüyü kimi, bu meyarlar bazar iqtisadiyyatı şəraitində turizmin tələb və təklifinə əsaslanır. (Əlirzayev, Ə. Q. ,2010).

Turizm müxtəlif meyarlara görə təsnif edilən çoxşaxəli fəaliyyət sahəsidir. Bu təsnifat həm turizmin idarə edilməsi baxımından, həm də statistik təhlil və marketinq baxımından vacibdir. Turizm növlərinin düzgün qruplaşdırılması planlaşdırma, məhsul istehsalı və xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün optimal şərait yaradır. Turizm növləri əsasən coğrafi, sosial, iqtisadi və təşkilati xüsusiyyətlərinə görə təsnif edilir (Əlirzayev, 2010, s. 25–30).

Coğrafi əhatə dairəsinə görə turizm növləri

Bu təsnifat səyahət iştirakçılarının yaşadıqları yerlərlə səyahət etdikləri yerlər arasındakı əlaqəyə əsaslanır: Daxili turizm – bir ölkə vətəndaşlarının ölkə daxilində digər regionlara etdiyi səfərlər daxili turizm sayılır. Məsələn, Bakıdan, Azərbaycandan, Qəbələyə, Şəkiyə və ya Naftalana səyahətlər. Gəlmə turizmi xarici vətəndaşların turizm məqsədi ilə müəyyən bir ölkəyə daxil olmasıdır. Bu turizm

növü ölkə iqtisadiyyatı üçün mühüm valyuta mənbəyi hesab olunur. Xarici turizm bir ölkənin vətəndaşları digər ölkələrə səyahət etdikdə baş verir. Bu vəziyyət xarici ölkələrdə turizm xərclərinin artmasına səbəb olsa da, beynəlxalq təcrübənin və vətəndaşların dünyagörüşünün genişləndirilməsi baxımından vacibdir (Əlirzayev, 2010). Turizmin iqtisadiyyata təsiri təkcə ölkə miqyasında deyil, həm də regional səviyyədə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Regionlarda turizmin inkişafı bu ərazilərin yerli potensialının iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsinə, infrastrukturun yenilənməsinə, sosial rifahının yaxşılaşmasına öz töhfəsini verir. Dövlət proqramları çərçivəsində regionlarda turizm üçün əlverişli mühit yaradılır: yollar çəkilir, elektrik və su təchizatı yaxşılaşdırılır, mədəni irs obyektləri bərpa olunur.

Təşkilat formasına görə turizm. Turist səfərlərinin təşkili formasına görə aşağıdakı növlər fərqləndirilir: Mütəşəkkil turizm planlaşdırılmış və əvvəlcədən hazırlanmış marşrutlar üzrə turizm agentlikləri və turoperatorlar vasitəsilə təşkil edilən səfərlərdir. Bu turizm növü daha yüksək səviyyədə xidmət və təhlükəsizlik təmin edir. Fərdi turizm (spontan turizm) turistin öz təşəbbüsü ilə agentlik və vasitəçi olmadan təşkil etdiyi səyahətdir. Fərdi turizm əsasən təcrübəli səyahətçilər tərəfindən seçilir. Səyahət məqsədinə görə turizm növləri

Səyahətçilərin motivlərindən asılı olaraq aşağıdakı növlər fərqləndirilir:

İstirahət və əyləncə turizmi - insanlar ilk növbədə psixoloji və fiziki istirahət üçün təbiətə, kurortlara və çimərliklərə səyahət edirlər.

Mədəni turizm tarixi, mədəniyyəti, incəsənəti və adət-ənənələrini tanımaq məqsədi daşıyır. Bu turizm növünə muzeylərə, abidələrə, teatrlara və festivallara baş çəkmək daxildir.

Müalicə turizmi sağlamlığın bərpası məqsədilə sanatoriyalara, kurortlara və termal bulaqlara səfərlərdir.

İdman turizmi - idman yarışlarında iştirak etmək və onları izləmək üçün səfərlər. Bura həm yüksək səviyyəli tədbirlər, həm də həvəskar tədbirlər daxildir.

Dini turizm – müqəddəs yerlərə və ziyarətgahlara dini mərasimlərdə iştirak etmək məqsədilə təşkil edilən səyahətlər (məsələn, Kərbəla, Məkkə və Şuşaya səfərlər).

Ekoturizm təbiəti mühafizə prinsipinə əsaslanan və ekoloji cəhətdən təmiz ərazilərə yönəlmiş turizmdir. Minimum ətraf mühitə təsir vacibdir.

İşgüzar səyahət - konfranslara, sərgilərə, forumlara, görüşlərə və digər işgüzar tədbirlərə səyahət - bu təşkilata turizm də daxildir. Çox vaxt bu turizm növü rekreasiya turizmi (asudə turizm) ilə birləşdirilir.

Müddətinə görə turizm növləri

Turist səfərlərinin müddətindən asılı olaraq iki əsas növ var:

Qısamüddətli turizm - bir gündən üç günə qədər davam edən səyahətlər.

Uzunmüddətli turizm - bir həftədən çox və bir neçə aya qədər davam edən səyahətlər.

Mövsümi təbiətə görə turizm

Yay turizminə çimərliklərə və kurort zonalarına səyahətlər daxildir.

Qış turizminə xizək sürmə, dağ gəzintiləri və qış istirahət mərkəzləri daxildir

İlboyu turizm hava şəraitindən və ilin vaxtından asılı olmayaraq fəaliyyət göstərən turizm obyektlərində təşkil edilən səyahətdir.

Sosial vəziyyətə görə turizm növləri

Turistlərin maliyyə və sosial vəziyyəti də səyahət formasını müəyyən edir:

Kütləvi turizm, insanların geniş kütlələrini cəlb edən ucuz və əlçatan turizm növüdür.

Lüks turizm yüksək gəlir səviyyəsi olan insanlar üçün fərdi, rahat və bahalı səyahətlər deməkdir.

Aqroturizm kənd təsərrüfatı fəaliyyətini öyrənmək və onlarla iştirak etmək məqsədi ilə təşkil edilən səyahətdir. Bu turizm növü həm kəndin iqtisadi inkişafına, həm də şəhər sakinlərinin istirahətinə xidmət edir (Əlirzayev, 2010).

Hazırda turizm təkcə istirahət və səyahət vasitəsi deyil, həm də iqtisadi fəaliyyətin mühüm tərkib hissəsi hesab olunur. Turizm sektoru müxtəlif məhsul və xidmətlərin istehsalı, paylanması və istehlakını əhatə edir. Bu istiqamətin səciyyəvi cəhəti ondan ibarətdir ki, turist – istehlakçı özü istehsal edilən turizm məhsuluna baş çəkir və səfərdən sonra onun dəyərini qiymətləndirir.

Turizm məhsulu qeyri-maddi olsa da, iqtisadi dövriyyənin tərkib hissəsidir. Bu, təkcə xidmət sahələrinə aid deyil, həm də yeni iş yerlərinin açılması, sosial infrastrukturun inkişafının sürətləndirilməsi, beynəlxalq dövriyyəyə valyuta axınının təmin edilməsidir. Turizm fəaliyyətinin təsir dairəsi kənd təsərrüfatı, ticarət, nəqliyyat və tikinti sektorlarına qədər genişlənir.

Turizm iqtisadiyyatı bu sferanın təşkili, idarə edilməsi və iqtisadi münasibətlər sistemində yeri ilə bağlı tədqiqatları əhatə edir. Bu iqtisadiyyat həm də regional və milli iqtisadiyyatla sıx bağlıdır. Turizm sektorunda iqtisadi göstəricilər - turizm məhsulunun maya dəyəri, rentabellik səviyyəsi, xidmətin keyfiyyəti, vergi güzəştləri ölkənin maliyyə sisteminə birbaşa təsir göstərir.

Kitabda qeyd olunur ki, turizm iqtisadiyyatının düzgün planlaşdırılması regionun resurslarından optimal istifadəni təmin etməklə yanaşı, əhalinin rifah səviyyəsinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. (Əlirzayev, 2010).

Turizmin iqtisadiyyata təsiri çoxşaxəlidir:

Milli gəlirin formalaşması. Turist xərcləri müxtəlif xidmət sektorlarında dövriyyəni artırır ki, bu da ÜDM-in artımına təsir edir.

Yeni iş yerlərinin yaradılması. Turizm sektoru xüsusilə regionlarda daimi və mövsümi iş yerləri yaratmaqla məşğulluğu artırır.

Xarici valyutanın daxil olmasını təmin etmək. Xarici valyuta ölkəyə xarici turistlərin xərcləmələri ilə daxil olur.

İnfrastrukturun inkişafı. Turizmin ehtiyaclarını ödəmək üçün yollar, rabitə, enerji və ictimai nəqliyyat genişləndirilir.

Regionların iqtisadi potensialının stimullaşdırılması - Turizmin inkişafı regionlardan daha səmərəli istifadəyə və onların iqtisadi dövriyyəyə inteqrasiyasına səbəb olur.

Kitab göstərir ki, bəzi ölkələrdə turizm sektoru ÜDM-in 30-40%-ni təşkil edir ki, bu da turizmin milli iqtisadiyyat üçün nə qədər vacib olduğunu göstərir.

Turizmin sosial-iqtisadi əhəmiyyəti

Turizmin təsiri təkcə iqtisadi deyil, həm də sosial sahələri əhatə edir:

Əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması

Mədəni irsin qorunması və təqdimatı

Regional məskunlaşmanın təşviqi və miqrasiyanın azaldılması

Sahibkarlığın və kiçik biznesin inkişafı

Gənclər və qadınlar üçün yeni iş imkanlarının yaradılması

Bu proses sahibkarlığın genişlənməsi, yeni xidmət sahələrinin yaranması və əmək bazarının canlanması ilə müşayiət olunur. Regionlarda turizmin inkişafı əhalinin kənd yerlərindən şəhərlərə miqrasiyasını da azaldır. Azərbaycanda da son illərdə turizmin dövlət səviyyəsində inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Bu sektor iqtisadiyyatın şaxəli inkişafında əsas alətlərdən biri kimi qəbul olmuşdur.(Azərbaycan Respublikası Turizm Bürosu, 2022). Dövlət proqramları regionların sosial-iqtisadi inkişafına, infrastrukturun təkmilləşdirilməsinə, kadr hazırlığına və beynəlxalq miqyasında tanınmasında mühüm rol oynayır. Həmçinin turizm potensialı artır, bu isə məşğulluğun və yerli iqtisadiyyatın fəallığın artmasına gətirib çıxardır.

Turizm sektoru qlobal iqtisadiyyatın mühüm tərkib hissələrindən biri kimi çıxış edir. Bu sahə yalnız istirahət və əyləncə deyil, həm də iqtisadi artım, valyuta axını və regionların inkişafı baxımından əhəmiyyətlidir. Dünya üzrə ümumi daxili məhsulun (ÜDM) təxminən 10%-i turizmin payına düşür və bu sahə beynəlxalq ticarət xidmətlərinin 30-35%-ni təşkil edir.

Azərbaycanda turizm sektorunun iqtisadiyyata təsiri son illərdə daha da artmışdır. 2016-cı ildə turizm və səyahət sektorunun ölkənin ÜDM-nə birbaşa təsiri 2,285 milyard manat təşkil etmişdir. Bu göstərici 2017-ci ildə 2,446 milyard manata yüksəlmiş və proqnozlara görə, 2027-ci ildə 4,582 milyard manata çatacağı gözlənilir.

Turizmin iqtisadi təsiri yalnız gəlir artımı ilə məhdudlaşmır. Bu sahə infrastrukturun inkişafına, investisiyaların cəlb olunmasına və regionların sosial-iqtisadi inkişafına da töhfə verir. Məsələn, 2005-2015-ci illər ərzində Azərbaycanda turist müəssisələrinin sayı 81-dən 243-ə yüksəlmiş, bu da turizm infrastrukturunun genişlənməsini göstərir.

Şəkil. Turizmdə tələb və təklif

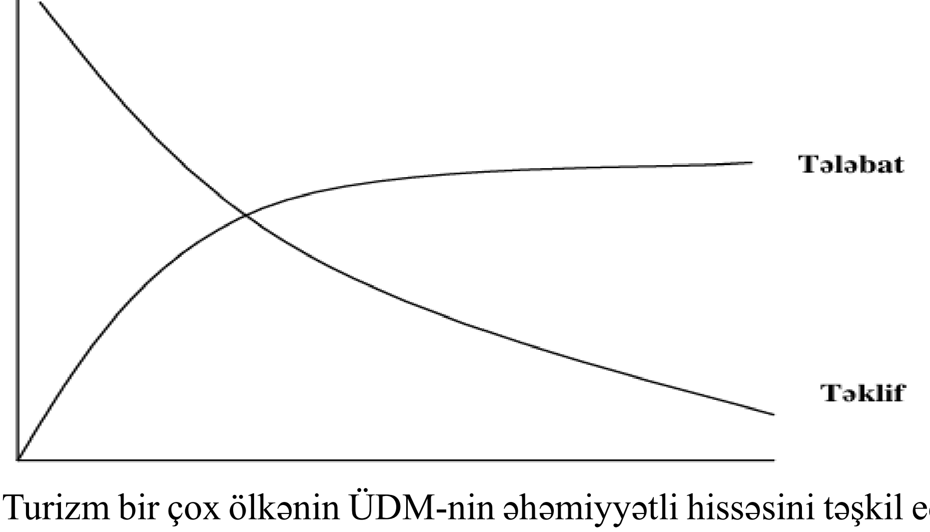

Turizm bir çox ölkənin ÜDM-nin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir. Dünya üzrə 2023-cü ildə beynəlxalq turist səfərlərinin sayı 1,3 milyard nəfərə çatmış, bu da

2019-cu ilin səviyyəsinin 88%-nə bərabər olmuşdur (UNWTO, 2023). Turizm sektoru nəqliyyat, qida, əyləncə, otelçilik və digər yardımçı xidmətləri birləşdirərək çoxşaxəli təsir gücünə malikdir.

Bundan əlavə, turizm sahəsində kadr hazırlığına da xüsusi diqqət yetirilir. 2006-cı ildə yaradılan Turizm İnstitutu və onun nəzdində fəaliyyət göstərən Bakı Turizm Peşə Məktəbi bu sahədə ixtisaslı kadrların hazırlanmasına xidmət edir. Hazırda institutda 1,700-dən artıq tələbə təhsil alır və bu, turizm sektorunun peşəkar kadrlarla təmin olunmasına şərait yaradır.

Cədvəl 1.1. Dünya üzrə turizm gəlirlərinin illər üzrə dinamikası (mlrd. ABŞ dolları)

İl	Gəlir (mlrd. $)
2019	1,480
2020	420
2021	730
2022	970
2023	1,240

Mənbə: UNWTO, 2023

Turizmin iqtisadi təsiri həm də investisiya axınlarının artması, regionların infrastrukturunun yenilənməsi və sosial rifahın yüksəlməsi ilə ölçülür (Blake & Sinclair, 2007). Bu baxımdan, turizm sektorunun artımı təkcə birbaşa gəlir deyil, dolayı təsirlərlə də milli iqtisadiyyatı gücləndirir.

Cədvəl 1.2 Azərbaycanda turizm sektorunun ÜDM-ə birbaşa təsiri (2016-2027-ci illər, milyard manatla)

İl	ÜDM-ə birbaşa təsiri (mlrd manat)
2016	2.285
2017	2.446
2027*	4.582

*gələcək üçün proqnozların göstəricisi

Mənbə: Ümumdünya Turizm və Səyahət Şurası (WTTC). (2017).

2016-cı ildə turizm sektorunun Azərbaycanın ÜDM-ə birbaşa təsiri 2,285 milyard manat təşkil etmişdir ki, bu da ÜDM-in 4,1%-nə bərabərdir. WTTC-nin proqnozlarına əsasən, bu göstərici 2027-ci ildə 4,582 milyard manata çatacaq və ÜDM-in 5,9%-ni təşkil edəcək. Bu artım, əsasən, hotellər, turizm agentlikləri, aviaşirkətlər və sərnişindaşıma xidmətləri kimi sektorların iqtisadi fəaliyyətinin genişlənməsi ilə əlaqələndirilir.

1.2 Turizmin məşğulluğa təsiri

Turizmin Məşğulluğa Təsiri

Turizm sektoru müasir iqtisadiyyatın çoxistiqamətli potensial təsiri olan sahələrindən biridir. Onun əsas funksiyalarından biri əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsidir. Turizm sektoru yüksək əmək tutumludur və xüsusilə xidmət sektorunda yeni iş yerləri yaradır. Bu təsir həm birbaşa, həm də dolayısı ilə özünü göstərir.

Birbaşa Məşğulluq İmkanları

Birbaşa məşğulluğa turizm müəssisələrində - mehmanxanalarda, restoranlarda, nəqliyyat xidmətlərində, ekskursiya təşkilatlarında, əyləncə və sağlamlıq mərkəzlərində işləyən işçilər daxildir. Bu vakansiyalar müxtəlif ixtisas və peşə sahələrinə malik insanlar üçün nəzərdə tutulub: menecerlər, aşpazlar, bələdçilər, sürücülər, texniki işçilər və s. Əlirzaev (2010) qeyd edir ki, turizm fəaliyyəti çox vaxt mövsümi xarakter daşıdığından bəzi regionlarda bu sektorda müvəqqəti işçi qüvvəsinə ehtiyac var. Bu da qısamüddətli məşğulluğun artmasına şərait yaradır. Xüsusilə turist axınının yüksək olduğu dövrlərdə, xüsusən yay və qış turizmində iş yerlərinin sayı artmağa meyllidir.

Dolayı məşğulluq formaları

Turizmin inkişafı ilə əlaqədar bir sıra əlavə sahələrdə - kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq, nəqliyyat, ticarət və rabitə sahələrində də iş yerləri açılır. Turizmin regionlara yayılması və yerli əhalinin turizm infrastrukturuna inteqrasiyası ilə bu təsir güclənir. Bu, kənd yerlərində işsizlik problemini azaldır və əhalini yerlərdə qalmağa sövq edir.

Əmək bazarında turizmin rolu

Kitabda göstərilir ki, əmək bazarının strukturu və turizm bazarında işçi qüvvəsinin qiymətləndirilməsi turist axını ilə sıx bağlıdır. Əmək haqqının səviyyəsi çox vaxt göstərilən xidmətlərin keyfiyyəti və kəmiyyəti ilə müəyyən edilir. Mövsümi işlərin üstünlük təşkil etməsi və turistlərin sayındakı dalğalanmalar əmək bazarında tələb və təklif balansını daim dəyişir. Bu dəyişikliklər əmək haqqının differensasiyasına gətirib çıxarır. Belə ki, daha mürəkkəb və məsul vəzifələrdə çalışanlar daha yüksək maaş alır, eyni zamanda bəzi sahələrdə ucuz xarici işçi qüvvəsindən istifadə olunur.

Turizmdə əmək məhsuldarlığı

Turizm iqtisadiyyatında əməyin səmərəli istifadəsi və əmək məhsuldarlığı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əmək məhsuldarlığı ya xidmətə sərf olunan vaxtla, ya da xidmət edilən turistlərin sayı ilə ölçülür. Eyni zamanda, turizm məhsullarının satışından əldə olunan gəlirlər kadrların təkrar istehsalına və kadr potensialının gücləndirilməsinə yönəldilir.

Turizm və Əmək Bazarı

Turizm sektoru 21-ci əsrdə əmək bazarının mühüm sahələrindən birinə çevrilmişdir. Bu sektor əmək intensivliyinə görə həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yeni iş yerlərinin yaradılması və işsizliyin azaldılması baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Turizmin məşğulluğa təsiri bilavasitə

xidmət sektorları ilə məhdudlaşmır – onun dolayı təsirləri də çoxşaxəli olur və iqtisadi sistemin müxtəlif sahələrini əhatə edir (Əlirzayev, 2010).

Birbaşa məşğulluq formaları

Birbaşa məşğulluq turizm fəaliyyəti ilə birbaşa əlaqəli olan peşələri və ixtisas sahələrini əhatə edir. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

Otel və restoran biznesinin işçiləri (inzibatçılar, resepşnlər, otaq xidməti işçiləri);

Restoran və iaşə işçiləri (aşpazlar, ofisiantlar, baristalar);

Bələdçilər, ekskursiya təşkilatçıları, turoperatorlar və səyahət agentləri;

mədəniyyət və istirahət müəssisələrinin işçiləri;

Turizm nəqliyyat sektorunda çalışanlar (aviaşirkətlər, avtobus və taksi sürücüləri).

Bu vəzifələr cəmiyyətin bütün təbəqələrindən olan müxtəlif səviyyəli təhsil və bacarıqlara malik insanlar üçün uyğun imkanlar yaradır. Gənclər, qadınlar və mövsümi iş axtaranlar bu sektorda xüsusilə asanlıqla yer tapa bilərlər.

Dolayı məşğulluq və turizmlə əlaqəli sektorlar

Turizmin dolayı iş yerləri yaratmaq qabiliyyəti onun iqtisadi sistemlə geniş əlaqələri ilə bağlıdır. Turistlərə təklif olunan məhsul və xidmətlər müxtəlif sənaye sahələrində istehsal olunur. Bu, həmçinin kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq, tekstil, nəqliyyat, tikinti və informasiya texnologiyaları kimi sahələrdə iş yerlərinin yaradılmasına gətirib çıxarır.

Məsələn, bir mehmanxananın fəaliyyətini təmin etmək üçün kənd təsərrüfatı məhsulları, təmizlik və ərzaq məhsulları, mebel, toxuculuq lazımdır. Bu tələbat həmin məhsulları istehsal edən şirkətlərdə yeni iş yerlərinin açılmasına səbəb olur. Əlirzaev (2010) göstərir ki, turizm sektorunda yaradılan hər bir birbaşa iş dolayı yolla 1,5-2 əlavə iş yerinin yaradılmasına imkan verir.

Mövsümi məşğulluq və qeyri-rəsmi işçi qüvvəsi

Turizm fəaliyyətinin əksəriyyəti mövsümi xarakter daşıyır. Yay və qış mövsümlərində turist axınının artması işçi qüvvəsinə tələbatın kəskin artmasına səbəb olur. Bu dövrlərdə xüsusilə regionlarda əlavə mövsümi işçi qüvvəsi cəlb olunur. Mövsümi məşğulluq bəzən qeyri-rəsmi və qorunmayan iş formalarında özünü göstərir.

Bu vəziyyət əmək bazarında qeyri-sabitliyi artırsa da, aztəminatlı qruplar üçün gəlir mənbəyi yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu işlərin keyfiyyəti və sosial təminatı dövlət tərəfindən xüsusi tənzimlənməni tələb edir (Əlirzayev, 2010, s. 98–100).

Regionlarda məşğulluğun artırılmasında turizmin rolu

Turizmin regional məşğulluğa təsiri daha geniş və daha strateji̇dir. Bölgələrdə yeni turizm obyektlərinin – mehmanxanaların, pansionatların, sanatoriyaların, ekoturizm marşrutlarının yaradılması yerli əhalinin əməyə cəlb edilməsinə şərait yaradır. Bu, kənd və ucqar ərazilərdə iqtisadi fəallığın artmasına və əhalinin miqrasiyasının azalmasına səbəb olur.

Regionlarda turizmin inkişafı:

Verilmiş ərazidə əhalinin məşğulluq imkanlarını təmin edir;

Kənd təsərrüfatı və sənətkarlıq məhsullarının satışını stimullaşdırır;

Gənclərin məşğulluq imkanlarını genişləndirir;

Sosial infrastrukturun inkişafına kömək edir.

Bu proses dövlətin bölgələrə göndərdiyi investisiyalar və vergi güzəştləri ilə dəstəklənir. Xüsusilə ailə turizmi, aqroturizm və ekoturizm bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (Əlirzayev, 2010, s. 102–103).

Turizmdə əmək məhsuldarlığı və təkrar istehsalı

Turizmin məşğulluğa töhfəsi təkcə iş yerlərinin sayı ilə deyil, həm də əmək məhsuldarlığının və işçi qüvvəsinin reproduktiv potensialı ilə bağlıdır. Turizm müəssisələrinin işçilərinin təlimlərə cəlb edilməsi, onların peşə ixtisaslarının yüksəldilməsi, sosial təminatla təmin edilməsi əmək məhsuldarlığının artmasına səbəb olur.

Turizm sektorunda çalışanların rifah səviyyəsinin yüksəlməsi onların istehlak potensialını artırır ki, bu da iqtisadiyyatda əlavə dövriyyəyə səbəb olur. Beləliklə, turizm sektorunda əmək məhsuldarlığı digər sənaye sahələrinə müsbət təsir göstərir (Əlirzayev, 2010, s. 104–105).

Regionlarda məşğulluğa təsiri

Turizm regionların sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır. Yaşayış yerlərində turizmin inkişafı xidmət sahəsinin genişlənməsinə, yeni turizm obyektlərinin tikintisinə və nəticədə daimi və mövsümi iş yerlərinin yaradılmasına səbəb olur. Bu prosesi dəstəkləmək üçün dövlət regionlara subsidiyalar, kreditlər və vergi güzəştləri verir.Turizm sektoru yüksək əmək tutumu ilə seçilir və geniş iş imkanları yaradır. Dünya üzrə hər 10 iş yerindən biri turizmlə birbaşa və ya dolayı şəkildə əlaqəlidir. Azərbaycanda da bu sahə məşğulluğun artırılmasında mühüm rol oynayır. 2016-cı ildə turizm sektoru birbaşa olaraq 171 min iş yeri təmin etmişdir və bu rəqəmin 2027-ci ildə 256 minə çatacağı proqnozlaşdırılır.

Regionlarda turizmin inkişafı yeni iş yerlərinin açılmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, mehmanxanalarda çalışan işçilərin sayı 7,668 nəfər, turistlərə bilavasitə xidmət edən işçilərin sayı isə 4,767 nəfərdir. Bu, regionlarda iqtisadi fəallığın artmasına və əhalinin sosial rifahının yüksəlməsinə səbəb olmuşdur .

Turizm sektoru yüksək əmək tutumu ilə seçilir. Dünya üzrə hər 10 iş yerindən biri turizmlə birbaşa və ya dolayı şəkildə əlaqəlidir (WTTC, 2023). Xidmət sahəsində çalışmaq üçün yüksək ixtisasa ehtiyacın az olması və geniş çeşidli peşələrin mövcudluğu bu sahənin məşğulluqda xüsusi yer tutmasına səbəb olur.

Cədvəl 1.2 Turizmdə məşğulluq payı, qlobal səviyyədə (% ilə)

İl	Ümumi məşğulluqda pay (%)
2019	10,3
2020	5,5
2021	6,9
2022	8,2
2023	9,1

Mənbə: World Travel & Tourism Council, 2023

Cədvəl 2. Azərbaycanda turizm sektorunun məşğulluğa rolu (2016-2027-ci illər, min nəfərlə)

İl	Məşğulluqda rolu (min nəfər)
2016	171
2027*	256

*Proqnozlaşdırılan göstərici.

Mənbə: Ümumdünya Turizm və Səyahət Şurası (WTTC). (2017).

Məşğulluq sahəsində 2016-cı ildə turizm sektoru birbaşa olaraq 171 min iş yeri təmin etmişdir ki, bu da ölkə üzrə ümumi məşğulluğun 3,7%-ni təşkil edir. Proqnozlara görə, 2027-ci ildə bu rəqəm 256 minə çatacaq və ümumi məşğulluğun 5,6%-ni təşkil edəcək. Bu artım, turizm sektorunun inkişafı nəticəsində yeni iş yerlərinin yaradılması ilə izah olunur.

II FƏSİL: Azərbaycanda turizmin iqtisadiyyata və məşğulluğa təsirinin təhlili

2.1 Azərbaycanda turizmin yerli iqtisadiyyata təsirinin mövcud vəziyyəti

Azərbaycanda turizm sektoru iqtisadiyyatın mühüm sahələrindən biri kimi inkişaf edir. Son illərdə bu sahənin inkişafı üçün müxtəlif dövlət proqramları həyata keçirilmişdir. Məsələn, "Azərbaycan Respublikasında 2007-2016-cı illər üçün turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı" və 2011-ci ilin "Turizm ili" elan edilməsi ölkənin turizm potensialının artırılmasına xidmət etmişdir.

Turizm sektorunun olkənin Ümumi Daxili Məhsula payı çox olmasa da turizmin ölkə iqtsadiyyatına rolu böyükdür. Hazırda ölkəmizdə turizm sektorun ÜDM-ə payı 2,7% qiymətində dəyərləndirilir.

Cədvəl. 2015-2024-cü illərdə Azərbaycanda turizmin ÜDM-də payı

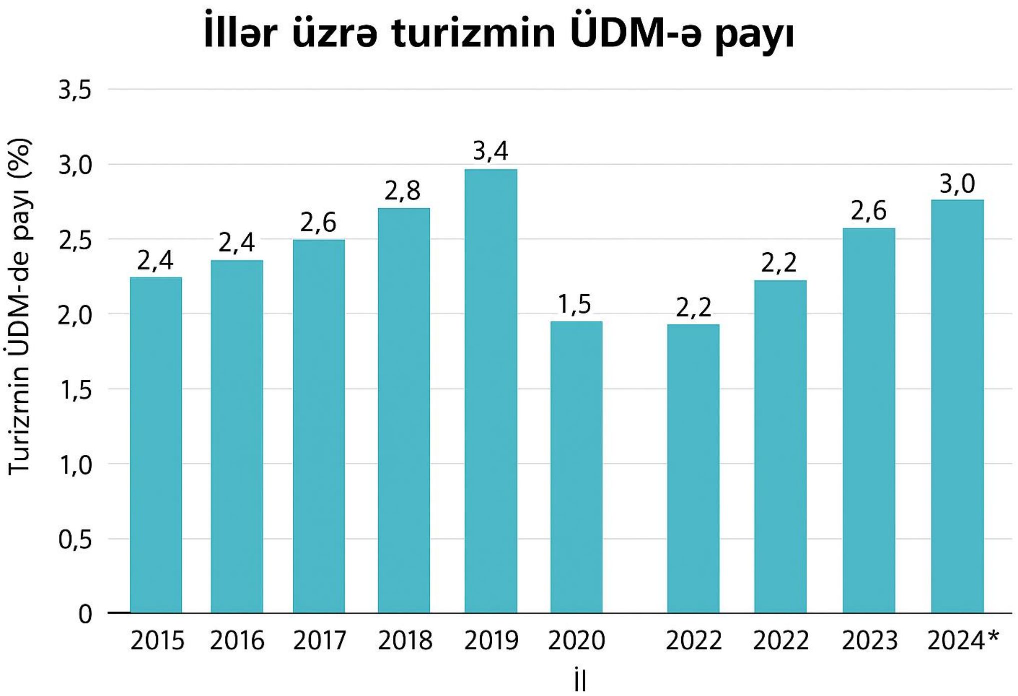

2015-ci ildə Azərbaycanda turizm sektorunun Ümumi Daxili Məhsula (ÜDM) payı 2,4 % təşkil edirdi, 2016-cı ildə bu rəqəm dəyişmədi və 2,4% olaraq qaldı. 2017-ci ildə bu rəqəm artdı və 2,6 % təşkil elədi, 2018-ci ildə 2,8 %, 2019-cu ildə 3,4 %-dək artdı. Bu onun nəticəsidir ki, 2019-cu il turizm sektorun bütü sahələrində, istər turoperator və turagent, istərsə də mehmanxana sahəsində kəskin artımlar müşahidə olunub. 2020-ci ildə, pandemiya ilə əlaqədar, bir çox sektorlarda da olduğu kimi bu rəqəm düşdü və 1,5 % təşkil elədi. 2022-ci ildə turizm sektorunun ÜDM-də payı 2,2% təşkil elədi. 2023-cü ildə turizm sektorunun ÜDM-də payı 2,6 təşkil etdi. 2024-cü ildə turizm sektorunun ÜDM-də payı 3 % təşkil oldu. Bu postpandemiya dövrü bir çox sahələrdə olduğu kimi turizm sahəsinin fəaliyyətində də bərpa və "özünəgəlmə" işləri gedirdi. 2023-cü ildə əcnəbi turistlər Azərbaycanda 2,684 milyard manat xərcləyiblər. Baxmayaraq ki, bu, 2019-cu ildə 4,3 milyard manatdan az olsa da, pandemiya, torpaq sərhədlərinin və quru yolların bağlanması kimi amilləri nəzərə alsaq, bu, diqqətəlayiq rəqəmdir. Turizm sektoru xidmət sektorunun inkişafı üçün əhəmiyyətlidir.

Bununla yanaşı, 2023-cü ilin yanvar-iyun aylarında Azərbaycan otellərində 1 363 200 gecələmə qeydə alınıb. Bu, əvvəlki ilin müvafiq göstəricisindən 32,7 faiz çoxdur. Mehmanxanalarda gecələmələrin 61,1 faizi Bakının payına düşüb. 4,8 faiz, Qəbələ – 4,4 faiz. Bu göstəricilər turizmin regionların iqtisadi inkişafına müsbət təsirini göstərir. (Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycanda turizm haqqında məcmuə, 2024)

Son illərdə Azərbaycan turizm sektorunda bir sıra dəyişikliklər baş verib. 2018-ci ildə turagent və turoperatorların sayı 374, 2019-cu ildə -432, 2020-ci ildə - 300, 2021-ci ildə 150, 2022-ci ildə 240 və 2023-cü ildə isə 300 təşkil edirdi. 2018-ci ildə turagent və turoperatorların əldə etdiyi gəlir 56 439,4; 2019-cu ildə - 63 363,8; 2020-ci ildə 16 147,3; 2021-ci ildə - 22 614,8; 2022-ci ildə - 53 350,3; 2023-cü ildə isə 78 772,7 min manat oldu. Turoperator və turagentdə məhsul (xidmət) istehsalına çəkilən xərclər 2018-ci ildə 46 085,1; 2019-cu ildə - 50 400,0; 2020-ci ildə - 21 899,7; 2021-ci ildə - 19 641,0; 2022-ci ildə - 42 585,5; 2023-cü ildə isə bu rəqəm 57 019,1 manat oldu. Turoperator və turagent şirkətləri vasitəsi ilə satılmış turizm zərflərinin dəyəri 2018-ci ildə 66 570,7; 2019-cu ildə - 78 132, 2; 2020-ci ildə - 4 988,4; 2021-ci ildə 5 374,0; 2022-ci ildə - 15 915,2 və 2023-cü ildə 26 915,5 min manat təşkil etdi. Ölkə daxilində səyahət etmək üçün Azərbaycan vətəndaşlarına satılmış turizm zərflərinin sayı 2018-ci ildə 7390, 2019-cu ildə - 7501, 2020-ci ildə 46, 2021-ci ildə 1974, 2022-ci ildə 2392, 2023-cü ildə isə 5399 zərf təşkil edirdi. Ölkə daxilində səyahət etmək üçün Azərbaycan vətəndaşlarına satılan turizm zərflərin sayı 2020-ci ildə 46 olması, əlbəttə ki, dünyada yaşanan pandemiya və qapanma hadisəsi ilə əlaqədar idi. 2021-ci ildə isə bu rəqəmin 1974 sayına artması, əsasən imsanların qapanma vəziyyətindən bezməsi və onların səyahət etməyə daha üstünlük etməsi ilə bağlı idi. (Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycanda turizm haqqında məcmuə, 2024 səh. 12-19)

Cədvəl: Son illərdə Azərbaycan turizmin inkişafında iqtisadi dinamika

	2018	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**
Turagent və turoperatorların sayı, vahid	374	432	300	150	240	300
Turagent və turoperatorların əldə etdiyi gəlir, min manat	56 439,4	63 363,8	16 147,3	22 614,8	53 350,3	78 772,7
Məhsul (xidmət) istehsalına çəkilən xərclər	46 085,1	50 400,0	21 899,7	19 641,0	42 585,5	57 019,1
Satılmış turizm zərflərinin dəyəri, min manat	66 570,7	78 132,2	4 988,4	5 374,0	15 915,2	26 915,5

Satılmış turizm zərflərinin ümumi sayı	49 992	63 885	5 342	9 811	16 803	27 007
Ölkə daxilində səyahət etmək üçün Azərbaycan vətəndaşlarına satılmış turizm zərflərinin sayı	7 390	7 501	46	1 974	2 392	5 399
Xarici ölkələrə səyahət etmək üçün Azərbaycan vətəndaşlarına satılmış turizm zərflərinin sayı	36 463	44 915	4 525	7 642	10 632	16 867
Azərbaycan ərazisində səyahət etmək üçün əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə satılmış turizm zərflərinin sayı	6 139	11 469	771	195	3 779	4 741
Turizm zərflərinin formalaşdırılmasına çəkilən xərclər	14 981,8	16 150,9	2 272,6	3 258,2	9 011,0	15 917,9
Qəbul edilmiş və göndərilmiş turistlərin sayı, nəfər	83 722	99 507	8 205	16 324	31 801	50 345

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycanda turizm haqqında məcmuə, 2024, səh. 12-19

Xarici ölkələrə səyahət etmək üçün Azərbaycan vətəndaşlarına satılmış turizm zərflərinin sayı 2018-ci ildə 36 463, 2019-cu ildə - 44 915, 2020-ci ildə 4 525, 2021-ci ildə 7 642, 2022-ci ildə 10 632, 2023-cü ildə isə 16 867 zərf təşkil olundu. Azərbaycan ərazisində səyahət etmək üçün turoperator və turagent tərəfindən əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə satılmış turizm zərflərinin sayı 2018-ci ildə 6 139, 2019-cu ildə 11 469, 2020-ci ildə 711, 2021-ci ildə 195, 2022-ci ildə 3 799, 2023-cü ildə isə 4 741 zərf təşkil etdi. Son iki ili satılan turizm zərflərin sayı kəskin artdı. Bu ölkəmizdə son illərdə turizmin inkişafı ilə bağlıdır. Turizm zərflərinin formalaşdırılmasına çəkilən xərclər 2018-ci ildə 11981,8; 2019-cu ildə 16 150,9; 2020-ci ildə 2 272,6; 2021-ci ildə 3 258,2; 2022-ci ildə 9 011,0 və 2023-cü ildə 15 917,9 təşkil etdi. Qəbul edilmiş və göndərilmiş turistlərin sayında isə vəziyyət belədir: 2018-ci ildə 88 722, 2019-cu ildə 99 507, 2020-ci ildə 8 205, 2021-ci ildə 16 324, 2022-ci ildə 31 801, 2023-cü ildə 50 345 nəfər təşkil etdi. Turizm sektorunda 2019-cu il istər qəbul edilmiş və göndərilmiş turistlərin sayında, istər turagent və turoperatorlar tərəfindən satılmış turizm zərflərinin ümumi sayında, istər turagent və turoperatorların əldə etdiyi gəlirdə, istərsə də turagent və turoperatorların ümumi sayında tarixi maksimum olub. Yəni, 2019-cu il turizm sektor hər bir fəaliyyətində tarixi maksimum yaşayıb. Amma, sonra 2020-ci il pandemiya dövrü ilə əlaqədar qapanma halları ilə bağlı turizm sektoru, və, ümumiyyətlə hər bir biznes sektoru tarixi minimum yaşadı. 2021-ci və 2022-ci il postpandemiya dövrü turizm sahələri pandemiyanın təsirindən “özünə gəlməyə” çalışdılar. Son 2 il turizm sahəsində inkişaf dövrü gedir. Bu da prezidentimizin önəm yetirdiyi qeyri neft sektorlarından biri olan turizm sektorun inkişafıdır. Qeyri-neft sektora aqrosektor, yəni kənd təsərrüfatı sektoru da aid edilir. Turizm sektorunda aqroturizm, ekoturizm kimi yeni bir terminlər ortaya çıxmaya başlayır. Bu da o deməkdir ki, kənd təsərrüfatı inkişaf etməyə potensialı olan, və kənd yəsərrüfatı inkişaf etmiş ərazilərdə, həm də aqroturizm inkişaf oluna bilər. Bu da o deməkdir ki, aqrosektor ilə turizm sektorları birləşdirib və uzlaşdırıb gözəl bir nəticə ortaya çıxarılan

aqroturizm anlayışını formalaşdıra bilərik. (Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycanda turizm haqqında məcmuə, 2024 səh. 12-19)

Şəkil. Turagent və turoperatorların əldə etdiyi gəlir, milyon manat

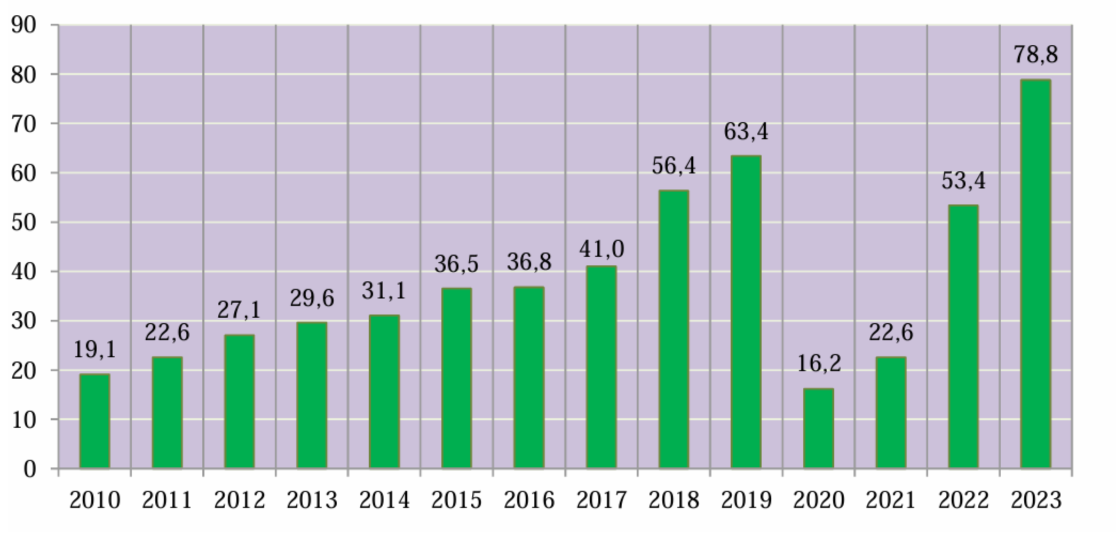

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycanda turizm haqqında məcmuə, 2024

Şəkil. Turizm məqsədilə Azərbaycana gəlmiş əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin sayı, min nəfər

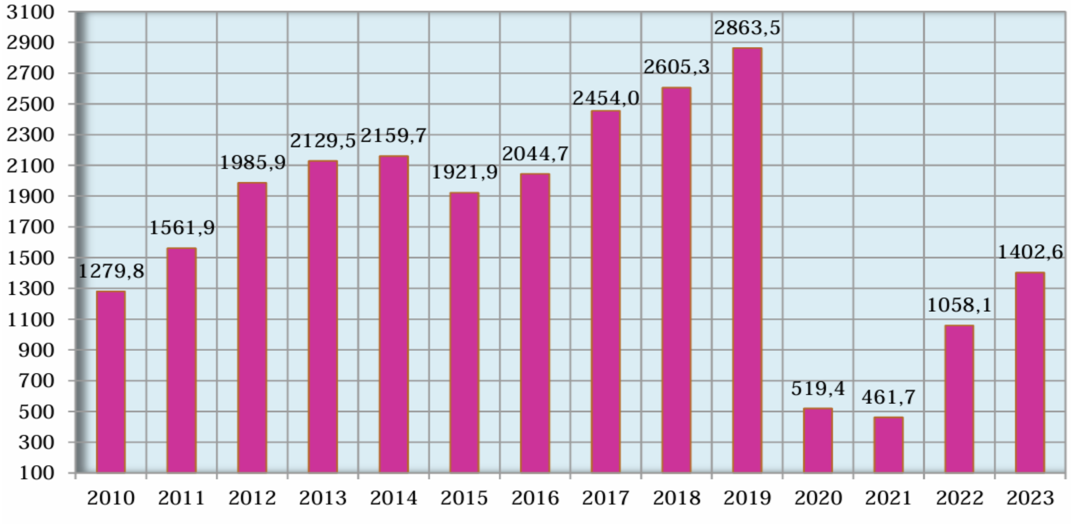

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycanda turizm haqqında məcmuə, 2024

Şəkil. 2023-cü ildə Azərbaycana gəlmiş əcnəbi turistlərin səfərin məqsədləri üzrə bölgü

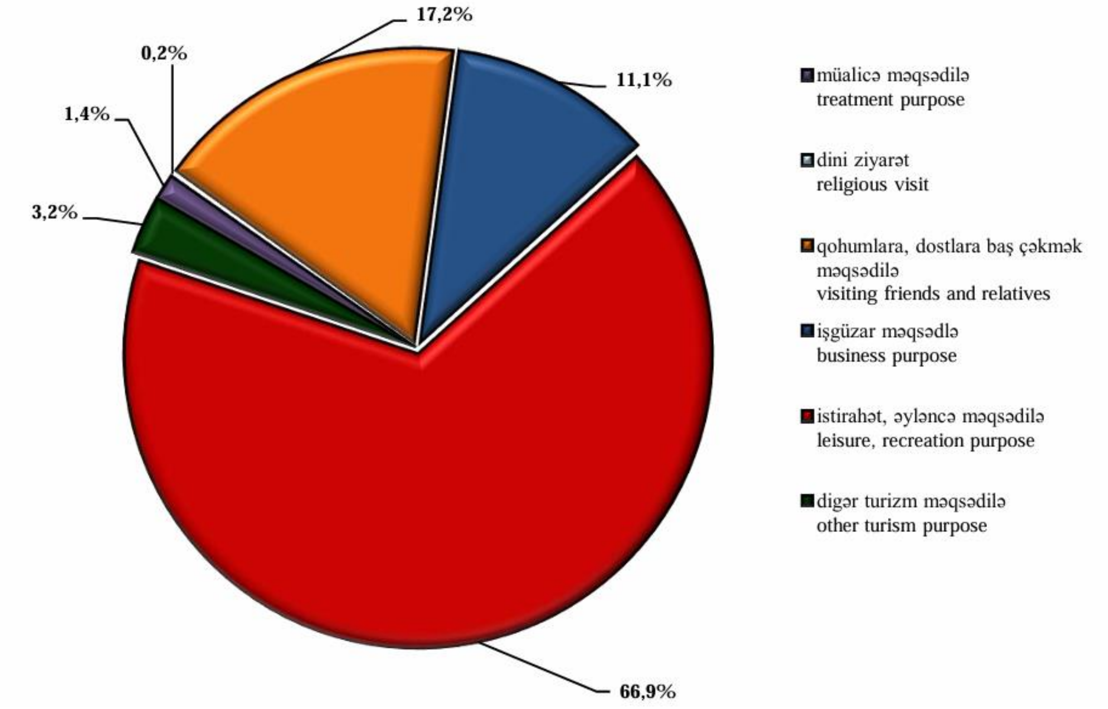

sü

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycanda turizm haqqında məcmuə, 2024

Qrafik:Azərbaycan turizmin inkişafında iqtisadi dinamika

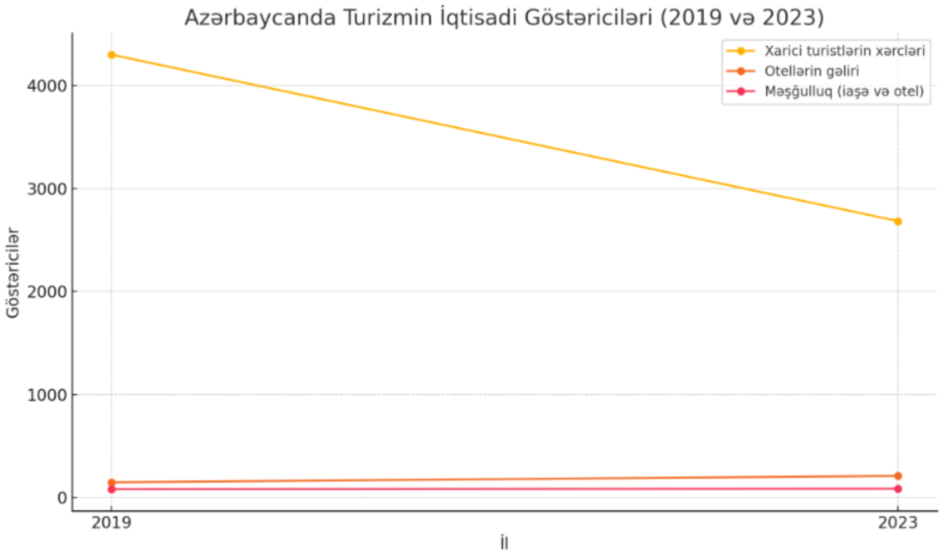

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycanda turizm haqqında məcmuə, 2024

Cədvəl: Son illərdə mehmanxanalarda turizmin inkişafına təsiri, vəziyyəti və əsas göstəricilər

Turizm sektorunun olkənin Ümumi Daxili Məhsula payı çox olmasa da

	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Mehmanxana (hotel) və mehmanxana tipli obyektlərin sayı, vahid	621	670	682	712	757	809
Birdəfəlik tutum, yer	46 693	49 980	50 687	53 049	56 562	59 407
Nömrələrin sayı, vahid	22 192	23 865	24 195	25 445	27 312	28 688
Yerləşdirilmiş şəxslərin sayı, nəfər	1 749 475	1 919 765	668 813	1 172 123	1 697 358	1 945 059
Gecələmələrin sayı, gecə	3 002 959	3 345 285	999 786	1 788 716	2 647 178	3 422 324
Mehmanxana (hotel) və mehmanxana tipli obyektlərin əldə etdiyi gəlir, min manat	359 453,0	450 188,5	116 798,0	209 687,3	355 322,1	488 828,0
Məhsul və xidmətlərin istehsalına çəkilən xərclər, min manat	277 680,5	308 342,5	171 805,1	231 468,0	296 805,6	390 095,1
Büdcəyə ödənilmiş vergilər, min manat	33 323,1	42 252,5	15 018,2	12 819,6	25 145,2	29 281,8

turizmin ölkə iqtsadiyyatına rolu böyükdür. Hazırda ölkəmizdə turizm sektorun ÜDM-ə payı 2,7% qiymətində dəyərləndirilir.

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycanda turizm haqqında məcmuə, 2024, səh. 23-32

2018-ci ildə Azərbaycanda mehmanxana (hotel) və mehmanxana tipli obyektlərin sayı 671 olub, 2019-cu ildə nu rəqəm 670 idi, 2020-ci ildə 712, 2022-ci ildə 757, 2023-cü ildə isə bu rəqəm 809 sayını təşkil etdi. Mehmanxanalarda yerləşdirilmiş şəxslərin sayı 2018-ci ildə 1 749 425, 2019-cu ildə 1 919 765, 2020-ci ildə 668 813, 2021-ci ildə 1 172 123, 2022-ci ildə 1 697 358, 2023-ci ildə isə 1 945 059 nəfər oldu. Mehmanxanalarda gecələmələrin sayı 2018-ci ildə 3 002 959, 2019-cu ildə 3 345 285, 2020-ci ildə 999 786, 2021-ci ildə 1 788 716, 2022-ci ildə 2 647 178, 2023-cü ildə isə 3 422 324 təşkil etdi. Mehmanxanalarda nömrələrin sayı 2018-ci ildə 22 192, 2019-cu ildə 23 865, 2020-ci ildə 24 195, 2021-ci ildə 25 445, 2022-ci ildə 27 312, 2023-cü ildə isə 28 688 təşkil etdi. Otellərdə birdəfəlik tutum 2018-ci ildə 46 693, 2019-cu ildə 49 980, 2020-ci ildə 50 687, 2021-ci ildə 53 049, 2022-ci ildə 56 562, 2023-cü ildə isə 59 407 yer təşkil etdi. Mehmanxana (hotel) və mehmanxana tipli obyektlərin əldə etdiyi gəlir 2018-ci ildə 359 453,0; 2019-cu ildə

450 188,5; 2020-ci ildə 116 798,0; 2021-ci idə 209 687,3; 2022-ci ildə 355 322,1; 2023-cü ildə isə 488 828,0 min manat təşkil etdi. Məhsul və xidmətlərin istehsalına çəkilən xərclər 2018-ci ildə 277 680,6; 2019-cu ildə 308 342,5; 2020-ci ildə 171 805,1; 2021-ci ildə 231 468,0; 2022-ci ildə 296 805,6; 2023-ci ildə isə 390 095, 1 min manat təşkil etdi. Büdcəyə ödənilmiş vergilər 2018-ci ildə 33 323,1; 2019-cu ildə 42 252,5; 2020-ci ildə 15 018,2; 2021-ci ildə 12 819,6; 2022-ci ildə 25 145,2; 2023-cü ildə isə 29 281,8 min manat oldu. (Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycanda turizm haqqında məcmuə, 2024, səh 24-32)

2.2 Azərbaycanda turizmin məşğulluğa təsirinin mövcud vəziyyəti. Turizm sektoru Azərbaycanda məşğulluğun artırılmasında mühüm rol oynayır. Bu sahədə həm birbaşa, həm də dolayı yolla çoxsaylı iş yerləri yaradılıb. məsələn, 2019-cu ildə yaşayış və ictimai iaşə sektorunda 80,500 nəfər işləyirdi. Bu, əvvəlki illə müqayisədə 3 faiz çoxdur.

2023-cü ilin yanvar-iyun aylarında otellərin ümumi gəliri 209,3 milyon manat təşkil edib. Bu, əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 42,4 faiz artıb. Bu artım turizm sektorunda fəaliyyət göstərən bizneslərin gəlirlərinin artmasına səbəb olub.

Cədvəl: Turizm sektorunun iqtisadiyyata və məşğulluğa təsiri

İl	**Xarici turistlərin xərcləri (mln. manat)**	**Otellərin gəliri (mln. manat)**	**Yerləşdirmə və iaşə sektorunda məşğulluq (min nəfər)**
2019	2,971	147.0	80.5
2023	2,684	209.3	85.2

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2024). Turizm haqqında məcmuə

2019-cu ildə Azərbaycana səfər edən xarici turistlərin xərcləri 2,971 milyon manat təşkil etmişdir. 2023-cü ildə isə bu göstərici 2,684 milyon manata düşmüşdür. Bu azalma, əsasən, pandemiya və quru sərhədlərinin bağlı olması kimi amillərlə əlaqələndirilə bilər.

Bununla yanaşı, otellərin gəlirlərində və yerləşdirmə və iaşə sektorunda məşğulluqda artım müşahidə olunur. 2019-cu ildə otellərin gəliri 147 milyon manat olduğu halda, 2023-cü ildə bu rəqəm 209.3 milyon manata yüksəlmişdir. Eyni zamanda, bu sektorda məşğul olanların sayı 80.5 min nəfərdən 85.2 min nəfərə çatmışdır. Bu artım, daxili turizmin canlanması və turizm xidmətlərinə olan tələbatın artması ilə izah oluna bilər.

Cədvəl. Son illərdə turizm sahəsində işləyənlərin sayı və turizmin məşğulluğa təsiri

	2018	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**
Turagent və turoperatorlarda işləyənlərin sayı, nəfər	2 074	2 205	1 464	962	1 268	1 698
Mehmanxanalarda işləyənlərin sayı, nəfər	11 407	12 481	10 731	11 143	12 314	13 608

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Turizm məcmuəsi, 2024

Son illərdə turizm sahəsinin məşğulluq səviyyəsi də dəyişir. Son illərdə turagent və turoperatorlarda işləyənlərin sayı 2018-ci ildə 2 074, 2019-cu ildə 2 205 nəfər, 2020-ci ildə 1464 nəfər, 2021-ci ildə 962 nəfər, 2021-ci ildə 1268 nəfər, 2023-cü ildə isə 1698 nəfər təşkil etdi. Mehmanxanalarda işləyənlərin sayı 2018-ci ildə 11 407, 2019-cu ildə 12 481, 2020-ci ildə 10 731, 2021-ci ildə 11 143, 2022-ci ildə 12 314, 2023-cü ildə 13 608 nəfər təşkil etdi. Son illərdə mehmanxana sektorunda işləyənlərin sayında artım müşahidə olundu, bu da məşğulluq səviyyəsini artırır. (Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Turizm məcmuəsi, 2024).

III FƏSİL: Azərbaycanda turizmin iqtisadiyyata və məşğulluğa təsirinin gələcək perspektivi

3.1 Azərbaycanda turizmin yerli iqtisadiyyata təsirinin gələcək perspektivləri

Son illər Azərbaycanda turizm sektoru sürətli inkişaf mərhələsinə qədəm qoyub və bu inkişafın yerli iqtisadiyyata müsbət təsiri artır. 2025-ci ildə ölkədə turizmin inkişafı sahəsində həyata keçirilən islahatlar və infrastruktur layihələri yerli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə mühüm töhfə verəcək.

Turizmin əsas üstünlüklərindən biri də yerli icmaların iqtisadi fəaliyyətlərdə iştirakının artmasıdır. Məsələn, Şəki və Zaqatala kimi rayonlarda icma turizmi layihələri əhali üçün əlavə gəlir mənbələri yaratmaqla yanaşı, regionların sosial-iqtisadi inkişafını da təmin edir. Gələcəkdə oxşar yanaşmaların digər regionlara da şamil ediləcəyi gözlənilir ki, bu da məşğulluq səviyyəsinin artırılmasına və yerli infrastrukturun inkişafına şərait yaradacaq.

Dövlət tərəfindən verilən investisiya stimulları və güzəştlər turizm sənayesinin inkişafına təkan verir. Xüsusilə, əmlak vergisinin güzəştləri, tikinti layihələri və turizm obyektlərinin modernləşdirilməsi yerli iqtisadiyyatın canlanmasına səbəb olur. Eyni zamanda, Bakıda keçirilən beynəlxalq tədbirlər, məsələn, COP29 konfransları ölkəyə turist axınının artmasına töhfə verir və xidmət sektorunun genişlənməsinə şərait yaradır.

Alternativ turizm növlərinin, o cümlədən ekoturizm və aqroturizmin inkişafı Qarabağın və digər regionların iqtisadiyyatının şaxələnməsinə gətirib çıxaracaq. Bu, həm də turizm sektorunda davamlı inkişafın təminatı hesab olunur. Qarabağ bölgəsində həyata keçirilən turizm layihələri yerli əhalinin məşğulluğunu artırmaqla yanaşı, rayonun iqtisadi potensialının artmasına da töhfə verir.

Nəticədə 2025-ci ildə Azərbaycanda turizmin yerli iqtisadiyyata təsiri artacaq və bu, ölkənin ümumi sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsi kimi tanınacaq. Dövlət və özəl sektorun birgə əməkdaşlığı, regionlarda turizm infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi və yeni turizm məhsullarının yaradılması gələcəkdə Azərbaycanın turizm sektorunun rəqabət qabiliyyətini artıracaq. Azərbaycanda turizm sektoru, qeyri-neft iqtisadiyyatının əsas inkişaf istiqamətlərindən biri kimi prioritetləşdirilmişdir. Dövlətin həyata keçirdiyi infrastruktur layihələri və turizm obyektlərinin yaradılması bu sahənin inkişafına təkan verir. Məsələn, Qusar rayonunda yerləşən "Şahdağ" Yay-Qış Turizm Kompleksi və digər regionlarda inşa olunan mehmanxana və istirahət mərkəzləri turizm infrastrukturunun gücləndirilməsinə xidmət edir.

Bununla yanaşı, Azərbaycanın zəngin təbii və mədəni irsi, ekoturizm, sağlamlıq turizmi və mədəni turizm kimi müxtəlif istiqamətlərin inkişafına imkan yaradır. Qəbələ, İsmayıllı, Lerik və Zaqatala bölgələrindəki təbii resurslar ekoturizmin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır.

Dövlətin turizm sektoruna göstərdiyi dəstək, o cümlədən güzəştli kreditlərin verilməsi və sahibkarlığın təşviqi, bu sahənin iqtisadiyyata töhfəsini artırır. Sahibkarlığın İnkişafı Fondu tərəfindən maliyyələşdirilən layihələr nəticəsində yeni iş yerləri yaradılmış və turizm infrastrukturu genişləndirilmişdir.

Son illərdə turizmin qeyri-neft sektorunun inkişafında əhəmiyyətli rol oynaması səbəbilə, Azərbaycan hökuməti bu sahənin inkişafını prioritet istiqamət

kimi müəyyənləşdirmişdir. Dövlət Turizm Agentliyi və Azərbaycan Turizm Bürosu tərəfindən həyata keçirilən strategiyalar çərçivəsində ölkəyə investisiya axınının artırılması və regional iqtisadi inkişafın stimullaşdırılması məqsədi güdülür (Azərbaycan Turizm Bürosu, 2023).

2022–2026-cı illər üzrə “Azərbaycan Respublikasında turizmin inkişafına dair strateji yol xəritəsi”ndə regionlarda yerli iqtisadi fəallığın artırılması, sahibkarların bu sahəyə cəlb edilməsi və xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi kimi hədəflər müəyyən edilib. Bu, xüsusilə kənd yerlərində aqroturizm və ekoturizm imkanlarının artırılması ilə yerli əhalinin gəlir mənbələrinin diversifikasiyasına yol açacaq (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi [SAM], 2022).

Gələcək perspektivlər baxımından Azərbaycanın beynəlxalq turizm bazarındakı mövqeyinin gücləndirilməsi, İpək Yolu turizm marşrutlarında iştirak və vizasız rejimlərin genişləndirilməsi də daxili turizmlə yanaşı, xarici turist axınının və iqtisadi faydanın artacağına işarədir (WTTC, 2023).

Azərbaycanda turizm sektoru iqtisadiyyatın ən dinamik inkişaf edən sahələrindən biridir. Son illər ölkənin turizm potensialının artması həm yerli, həm də xarici turistlərin sayının artmasına səbəb olub. Turizmin yerli iqtisadiyyata təsiri geniş və çoxşaxəlidir. Bu təsir məşğulluğun artırılmasına, yerli məhsul və xidmətlərin inkişafına, infrastrukturun və regionların sosial-iqtisadi tərəqqisinin yaxşılaşdırılmasına yönəlib.

2. Turizmin yerli iqtisadiyyata təsiri

a) Məşğulluğun artımı:

Turizm sektoru yerli əhali üçün yeni iş yerləri yaradır. Xüsusilə, kiçik və orta sahibkarlıq - mehmanxanalar, restoranlar, nəqliyyat və ekskursiya xidmətləri məşğulluğun artırılmasında mühüm rol oynayır. Regionlarda icma əsaslı turizmin inkişafı layihələri əhalinin fəal iştirakı ilə həyata keçirilir ki, bu da sosial sabitliyə təsir göstərir.

b) İqtisadi diversifikasiya:

Azərbaycanda turizmin inkişafı, ilk növbədə, neft-qaz sektorundan asılılığın azaldılması baxımından vacibdir. Turizm yeni biznes imkanları və yerli iqtisadiyyatların şaxələndirilməsi üçün imkanlar yaradır. Məsələn, kənd turizmi, ekoturizm, turizmin tarixi-mədəni növləri rayon iqtisadiyyatında yeni rol oynayır.

c) İnfrastrukturun inkişafı:

Turizm sektorunun inkişafı yolların, hava limanlarının, kommunikasiyaların, ictimai iaşə və digər infrastrukturların genişlənməsinə gətirib çıxarır. Dövlət və xarici investisiyalar turizm obyektlərinin yenidən qurulmasına, yeni layihələrin həyata keçirilməsinə imkan yaradır. Bu da yerli əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasına səbəb olur.

d) Regional inkişaf və sosial tərəqqi:

Turizm regional inkişafda mühüm amildir. Qarabağ bölgəsi işğaldan azad edildikdən sonra burada turizmin inkişafı üçün çox böyük imkanlar açılmışdır. Bu, əhalinin sosial rifahını yaxşılaşdırmaqla yanaşı, rayonun iqtisadi həyatını da canlandırır. Alternativ turizm növlərinin inkişafı isə turizmin mövsümiliyini azaldır və daha sabit gəlir mənbəyini təmin edir.

3. Gələcək Perspektivlər

a) Davamlı turizm və icma inkişafı:

Gələcəkdə dayanıqlı turizmin inkişafı Azərbaycanın turizm siyasətinin əsas prioritetlərindən birinə çevriləcək. Bu yanaşma təbiətin, mədəni irsin qorunmasına və icmaların iqtisadi inkişafına şərait yaradacaqdır. İcmaların turizmə fəal cəlb edilməsi yeni biznes modellərinin yaranmasına və regionların özünü təmin etməsinə səbəb olacaq.

b) Texnologiya və rəqəmsal marketinqin tətbiqi:

Rəqəmsal texnologiyalar turizm xidmətlərinin təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynayır. 2025-ci ildə turistləri cəlb etmək və yerli iqtisadiyyatları gücləndirmək üçün onlayn platformalar, virtual turlar və digər innovativ həllərdən istifadə olunacaq.

c) Beynəlxalq əməkdaşlıq və fəaliyyətlər:

Azərbaycan beynəlxalq turizm təşkilatları ilə əməkdaşlığı genişləndirəcək və ölkədə beynəlxalq tədbirlərin keçirilməsini təşviq edəcək. Bu, turizm sektorunun beynəlxalq aləmdə tanınmasına və turistlərin sayının artmasına səbəb olacaq.

d) Alternativ turizm növlərinin genişləndirilməsi:

Ekoturizm, aqroturizm, sağlamlıq turizmi, tarix və mədəniyyət turizmi kimi sahələrin inkişafı yerli iqtisadiyyat üçün yeni imkanlar yaradacaqdır. Bu, Qarabağda və digər bölgələrdə işğaldan sonra iqtisadiyyatın bərpası üçün xüsusilə vacibdir.

3.2 Azərbaycanda turizmin məşğulluğa təsirinin gələcək perspektivləri

Turizm sektoru Azərbaycan iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır və xüsusilə məşğulluğun artırılması baxımından böyük potensiala malikdir. Son illərdə turizmin inkişafına dövlət dəstəyi, təkmilləşdirilmiş infrastruktur və beynəlxalq turist axınının artması məşğulluq sektorunda böyük dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. 2025-ci ildə turizmin məşğulluğa təsiri daha da artacaq və regionlarda iş yerlərinin yaradılmasının əsas amilinə çevriləcək.

2. Turizm sektorunun məşğulluğa təsir mexanizmləri

Birbaşa məşğulluq: otel və restoran sektorunda, turizm xidmətləri, bələdçi xidmətləri, nəqliyyat və turizm infrastrukturunun digər sektorlarında yeni iş yerləri açılır. Bu, xüsusilə regionlarda kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır.

Dolayı məşğulluq: Turizm sektorunun inkişafı turizmdən artan tələbat hesabına məşğulluq imkanlarını genişləndirməklə digər sektorlara – kənd təsərrüfatı, sənaye məhsulları, sənətkarlıq və digər xidmətlərə də müsbət təsir göstərir.

İqtisadi diversifikasiya: Turizm iqtisadiyyatın şaxələndirilməsində mühüm rol oynayır. Əsasən neft-qaz sektoru ilə bağlı olan Azərbaycanda məşğulluq turizmin inkişafı ilə daha müxtəlif sahələrə genişlənir.

3. Turizmin regionlarda məşğulluğa təsiri

Qarabağ və digər inkişaf etməmiş rayonlar turizmin inkişafı, işsizliyin azaldılması və əhalinin iqtisadi rifahının yüksəldilməsi üçün böyük potensiala malikdir. İcmaların turizm layihələrinə cəlb edilməsi yeni iş yerləri yaratmaqla yanaşı, sosial sabitliyin təmin olunmasına da kömək edir.

4. Gələcək Perspektivlər

Davamlı və icma əsaslı turizm: İcmanın turizm prosesində fəal iştirakı regionlarda məşğulluğun artmasına və özünü təmin etmə səviyyəsinin artmasına səbəb olacaqdır.

İnfrastrukturun inkişafı: Turizm infrastrukturuna dövlət sərmayəsinin artırılması xüsusilə xidmət sektorunda məşğulluq imkanlarını artıracaq.

Texnologiyanın rolu: Rəqəmsal platformalar, onlayn turizm xidmətləri və marketinq daha müasir və keyfiyyətli məşğulluq formalarının yaranmasına kömək edəcək.

Alternativ turizm növləri: Ekoturizm, aqroturizm, sağlamlıq turizmi və digər sahələrin inkişafı regionlarda məşğulluğun artmasına töhfə verəcək. Turizm sektorunun inkişafı, həmçinin məşğulluğun artırılmasına da müsbət təsir göstərir. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində turizm sahəsində çalışanların peşə hazırlığının artırılması və yeni iş yerlərinin yaradılması təmin olunur. Məsələn, Azərbaycan Turizm İnstitutunun yaradılması və Bakı Turizm Peşə Məktəbində müxtəlif ixtisaslar üzrə təhsil imkanlarının genişləndirilməsi bu sahədə kadr potensialının gücləndirilməsinə xidmət edir.

Bundan əlavə, regionlarda turizm obyektlərinin yaradılması və infrastrukturun inkişafı, yerli əhalinin məşğulluq imkanlarını artırır. Qusarda "Şahdağ" Yay-Qış Turizm Kompleksi və digər regionlarda inşa olunan turizm obyektləri, yerli əhalinin işlə təmin olunmasına və iqtisadi fəallığın artmasına səbəb olur. Həmçinin Qarabağ və Şərqi Zənqəzur iqtisadi rayonlarının işğaldan azad edilməsi ölkənin turizm sektoruna və məşğulluğa müsbət təsir edir. Yeni iş yerləri açılır, insanlar iş ilə təmin olunur, işsizlik azalır. Şuşa rayonunda yeni yuksək səviyyəli otellərin və konfrans zalların açılışı, Kəlbəcərdə İstisu müalicəvi kurortun bərpası yeni iş yerlərin açılmasına və vətəndaşların iş ilə təmin olunmasına töhfə verəcək. Həmçinin Naxçıvanda Duzdağ kurort məkanının daha çox inkişafı turizm sektorunun inkişafı üçün zəruridir. Turizm iqtisadiyyatının inkişafına və turizmdə işləyən insanların sayının artmasına son zamanlar Azərbaycan və Çin Xalq Respublikası arasında olan strateji hədəf təsir edir. İki ölkə arasında vizasız rejiminin tətbiqi Azərbaycanda yeni turların təşkilinə, icrasına, yeni zərflərin və yeni turların hazırlanmasına səbəb oldu. Həmçinin bu sahəyə tələbin artmasına səbəb olur. Yeni marşrutların yaradılması və yeni turların təşkili, turizm şirkətlərin fəaliyyətini artırır və yeni turşirkətlərin yaradılmasına töhfə verir və bu sahədə yeni iş yerləri imkanlarını artırır. Çin və Azərbaycan arasında qurulan əlaqə hamının yeni yerlərə səyahət, yeni yerləri görmək maraqlarını artırır. Həmçinin bu sahədə fəaliyyət göstərən turizm şirkətləri və orada çalışan işçi heyətinin yeni turlar yaratmaq həvəsini artırır. Bu əlamətdar hadisə ölkəmizin turizm sahəsinin inkişafına və bu sahədə məşğulluğa müsbət təsir edir.

Turizm sektoru əmək tutumlu fəaliyyət sahəsi olmaqla, məşğulluğun artırılması baxımından mühüm potensiala malikdir. Dünya Turizm Təşkilatının (UNWTO) məlumatına görə, qlobal səviyyədə hər on iş yerindən biri turizmlə birbaşa və ya dolayı şəkildə əlaqəlidir və bu meyl Azərbaycanda da müşahidə olunur (UNWTO, 2023).

Azərbaycanda 2023-cü ildə turizm sahəsində məşğulluq göstəricisi 85 min nəfəri ötüb, və bu rəqəmin 2027-ci ilə qədər 256 min nəfərə çatacağı proqnozlaşdırılır (World Travel & Tourism Council [WTTC], 2023). Bu artım əsasən infrastruktur layihələrinin genişlənməsi, turizm təhsilinə və peşə hazırlığına verilən dəstək və yeni turizm obyektlərinin istifadəyə verilməsi ilə əlaqələndirilir.

Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetində və Bakı Turizm Peşə Məktəbində aparılan ixtisaslaşdırılmış təlimlər sayəsində gələcəkdə turizm sektorunda çalışanların peşə səviyyəsinin daha da yüksələcəyi, xidmət keyfiyyətinin artacağı və əmək bazarının strukturunun təkmilləşəcəyi gözlənilir (Mədəniyyət Nazirliyi, 2024).

Davamlı Turizmin Rolu

Hazırda turizmin təkcə iqtisadi deyil, həm də sosial və ekoloji cəhətdən davamlı olması vacibdir. Azərbaycanda davamlı turizmin inkişafı üçün ekoturizm və kənd turizminə xüsusi diqqət yetirilir. Bu sahələrin genişləndirilməsi təbiətin qorunmasına, mədəni irsin qorunmasına və yerli icmaların rifahının yaxşılaşdırılmasına şərait yaradır (UNWTO, 2022).

Texnoloji innovasiya və turizm

Turizmdə texnologiyadan istifadə bu sahədə rəqabət üstünlüyünün yaradılmasında əsas amillərdən biridir. Virtual reallıq (VR) və əlavə reallıq (AR) texnologiyalarının köməyi ilə turistlərə Qarabağ kimi tarixi bölgələr haqqında interaktiv və müxtəlif təcrübələr təklif oluna bilər. O, həm də ölkəni tanıtmaq üçün effektiv vasitəyə çevrilib (Smith and Robinson, 2021).

İcmanın turizmdə iştirakı

Yerli icmaların bu sektora inteqrasiyası turizmin davamlı inkişafı üçün vacib şərtlərdən biridir. İcmaların turizm fəaliyyətinə fəal cəlb edilməsi onların iqtisadi imkanlarını artırmaqla yanaşı, mədəni dəyərlərin qorunub saxlanmasına da töhfə verir. Bu yanaşma həm də sosial məsuliyyətli turizmin əsasını təşkil edir (Əliyev, 2022).

Alternativ turizm növlərinin inkişafı

Son zamanlar turizmin sağlamlıq turizmi, aqroturizm, macəra turizmi və qastronomik turizm kimi alternativ formalarına maraq artmaqdadır. Bu turizm növləri turistlərə nəinki müxtəlif təcrübələr təqdim edir, həm də mövsümi asılılığı azaldır və regionlar arasında turist axınını tarazlaşdırır (Məmmədova və Həsənov, 2023).

Marketinq və təşviq strategiyaları

Rəqəmsal marketinq və sosial media platformaları turizmin təşviqində getdikcə daha çox istifadə olunur. Influencer əsaslı kampaniyalarla hədəf auditoriyanıza daha effektiv çata bilərsiniz. Azərbaycanda bu yanaşmanın genişlənməsi ölkənin turizm brendinin formalaşmasına da öz töhfəsini verir (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi, 2024).

Turizmin rəqəmsal transformasiyası

Onlayn bilet satışı, mobil proqramlar, rəqəmsal ödəniş sistemləri və ağıllı səyahət xidmətləri təkcə səyahətçilərin rahatlığını artırmaqla yanaşı, xidmət keyfiyyətini də artırır. Bu cür texnoloji yeniliklər təkcə turist məmnuniyyətini artırmır, həm də turizm infrastrukturunun müasir standartlara uyğunlaşdırılmasına kömək edir (WTTC, 2023).

İqlim dəyişikliyi və uyğunlaşma strategiyaları

Qlobal iqlim dəyişikliyi turizmin inkişafına təsir edən əsas amillərdən biridir. Mövsümi dəyişikliklər, xüsusən də dağ və yay turizmində yeni uyğunlaşma və idarəetmə modellərinin işlənib hazırlanmasını tələb edir. Azərbaycan kimi ölkələr bu dəyişikliklərə çevik reaksiya verən turizm siyasətlərini inkişaf etdirməlidirlər (UNWTO, 2022).

Mədəni və tarixi irsin turizm sektoruna gətirilməsi

Azərbaycanın qədim tarixi və zəngin mədəni irsi turizm sektorunun inkişafı üçün böyük potensiala malikdir. Şuşa, Qobustan və digər mədəniyyət mərkəzlərinin qlobal turizm bazarına inteqrasiyası ölkənin tanınmasına və iqtisadi səmərəsinin artmasına səbəb ola bilər (Əliyev, 2022).

Turizmdə gənclər və karyeralar üçün imkanlar

Turizm sektoru gənclər üçün peşəkar və karyera imkanları yaradan mühüm sahələrdən biridir. Turizm təhsilinin genişləndirilməsi və praktiki təlim imkanlarının

artırılması bu sahədə ixtisaslı kadrların hazırlanmasına kömək edəcəkdir (Məmmədova və Həsənov, 2023).

Yerli məhsulların turizmlə inteqrasiyası

Yerli məhsulların, xüsusən də əl işləri, kulinariya ləzzətləri və suvenirlərin turizm məhsulları kimi təqdim edilməsi turistlər üçün unikal təcrübə yaradır. O, həmçinin regional iqtisadi inkişafı təşviq edir (Smith və Robinson, 2021).

Turizm sektoru qlobal iqtisadiyyatın ən sürətlə inkişaf edən sahələrindən biridir və ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafına mühüm töhfə verir. Azərbaycanda turizmin inkişafı həm iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, həm də məşğulluğun artırılması baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir (Əliyev, 2022). Son illər ölkədə turizmin müxtəlif növlərinin, xüsusən də turizmin mövsümiliyini azaldan və daha davamlı iqtisadi səmərə gətirən ekoloji, mədəni, tarix və sağlamlıq turizminin inkişafına xüsusi diqqət yetirilir (Məmmədova və Həsənov, 2023).

Rəqəmsal texnologiyalardan istifadə turizm xidmətlərinin keyfiyyətini və əlçatanlığını artırır. Virtual və genişlənmiş reallıq turistlərə interaktiv və zəngin təcrübələr təqdim edərək, turizm marağının daha da artmasına səbəb olur (Smith and Robinson, 2021). Bundan əlavə, sosial media platformaları və influencer marketinqi turizmin reklamında və yeni turistlərin cəlb edilməsində effektiv vasitə kimi istifadə olunur (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi, 2024).

Davamlı turizm prinsiplərinin tətbiqi turizmin ətraf mühitə və mədəniyyətə təsirini azaltmağa kömək edir. Bu, xüsusilə yerli icmaların iqtisadi və sosial rifahını yaxşılaşdıran turizm prosesinə cəlb etməklə mümkün olur (UNWTO, 2022). Azərbaycanda kənd turizmi və icma turizmi layihələrinin genişləndirilməsi xüsusilə Qarabağ bölgəsinin bərpası prosesində mühüm rol oynayır (Əliyev, 2022).

Buna görə də davamlı turizm inkişafı innovativ texnologiyalardan istifadəni, dayanıqlı yanaşmaların gücləndirilməsini və yerli icmaların fəal iştirakını tələb edir. Bu amillər Azərbaycan turizminin həm ölkə daxilində, həm də beynəlxalq miqyasda rəqabət qabiliyyətini artıracaq və yerli iqtisadiyyata uzunmüddətli fayda gətirəcək (Məmmədova və Həsənov, 2023; WTTC, 2023).

NƏTİCƏLƏR VƏ TƏKLİFLƏR

Nəticə

Aparılmış tədqiqatlar əsasında müəyyən edilmişdir ki, turizm sektoru müasir dövrdə iqtisadi inkişafın və sosial rifahın formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu sektor həm valyuta gətirmək, həm də məşğulluğu artırmaq baxımından xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Birinci fəsildə aparılan nəzəri təhlil göstərir ki, turizm ümumi daxili məhsulun formalaşmasında, regional inkişafın tarazlaşdırılmasında, infrastrukturun təkmilləşdirilməsində və yerli sahibkarlığın inkişafında mühüm rol oynayır. Bundan əlavə, turizm sektoru birbaşa və dolayı yolla yeni iş yerləri yaradır ki, bu da sosial rifahın yaxşılaşmasına öz töhfəsini verir.

İkinci fəslin nəticələrinə görə, son illər Azərbaycanda turizm sektorunun iqtisadiyyata və məşğulluğa təsiri artmaqdadır. Rəsmi statistika göstərir ki, mehmanxana və mehmanxana tipli obyektlərin sayı, yerləşdirilən turistlərin həcmi, eləcə də sektorda gəlirlər sabit artım tendensiyası nümayiş etdirir. Pandemiyadan sonrakı dövrdə turizmin bərpası və yeni regionların, xüsusən də Qarabağın bu sahəyə inteqrasiyası sektorun ümumi iqtisadiyyata təsirini və işsizliyin azaldılmasını daha da artırıb.

Üçüncü fəsildə gələcək perspektivlər təhlil edilir və belə nəticəyə gəlinir ki, Azərbaycanın turizm potensialı hələ də tam reallaşdırılmayıb. Mövcud təbii, tarixi və mədəni sərvətlərdən səmərəli istifadə etməklə turizm həm milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə, həm də regionlarda davamlı məşğulluğun təmin edilməsinə mühüm töhfə verə bilər.

Təkliflər

Regional turizmin inkişafına dəstəyi gücləndirmək lazımdır. Turizm infrastrukturunun genişləndirilməsi, yeni marşrutların yaradılması, xüsusilə Qarabağ və digər bölgələrdə yerli sahibkarlara dəstək proqramlarının təşviq edilməsi məqsədəuyğundur.

İnsan resurslarının inkişafına sərmayə qoymaq lazımdır. Turizm işçiləri üçün peşəkar hazırlığın, sertifikatlaşdırma proqramlarının və davamlı təhsil kurslarının təşkilinə və xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə ehtiyac var.

Turizm mövsümünü şaxələndirmək lazımdır. Mövcud vəziyyət onu göstərir ki, turizm fəaliyyəti əsasən yay aylarında güclənir. Bu səbəbdən qış, sağlamlıq, ekoloji və kənd turizmi kimi sahələrin inkişafı ilə turizm ilini bütün fəsillərə uzatmaq olar.

Elektron xidmətlərin və rəqəmsal marketinqin rolunu gücləndirmək lazımdır. Xarici turistləri cəlb etmək, daxili turizmi inkişaf etdirmək üçün müasir texnologiyalara əsaslanan reklam kampaniyalarını gücləndirmək lazımdır.

Statistik hesabatların tamlığını və düzgünlüyünü təkmilləşdirmək lazımdır. Turizmin iqtisadi və sosial təsirlərini daha obyektiv qiymətləndirmək üçün daha ətraflı və regional əsaslı məlumat bazalarının yaradılması vacibdir.

Dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsinə ehtiyac var. Dövlət-özəl tərəfdaşlıq mexanizmlərini sadələşdirmək və turizm sektorunda investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi üçün əlverişli mühit yaratmaq lazımdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi. (2024). Azərbaycan Dünya İqtisadi Forumunun Səyahət və Turizmin İnkişafı İndeksi üzrə göstəricilərində irəliləyib. https://tourism.gov.az/news/azerbaycan-dunya-iqtisadi-forumumunun-seyahet-ve-turizmin-inkishafi-indeksi-uzre-gostericilerinde-irelileyib
2. Hüseynli, B. (2023). Azərbaycanda turizmin iqtisadi inkişafa təsirinin araşdırılması. *Journal.ereforms.org*. https://journal.ereforms.org/az/article/65/2023-1-6
3. Olaylar.az. (n.d.). Turizmin inkişafının ölkə iqtisadiyyatına müsbət təsiri. https://olaylar.az/news/turizm/215469
4. Report.az. (2023). UNWTO: "Qarabağın işğaldan azad edilməsi Azərbaycanın turizm bazarına müsbət təsir göstərə bilər". https://report.az/turizm/unwto-qarabagin-isgaldan-azad-edilmesi-azerbaycanin-turizm-bazarina-musbet-tesir-gostere-biler/
5. İki Sahil. (2021). Azərbaycanda turizm və turizm iqtisadiyyatı. https://ikisahil.az/post/188846-azerbaycanda-turizm-ve-turizm-iqtisadiyyati
6. Azərbaycan Milli Kitabxanası. (n.d.). Turizmin inkişafı turizm sektorunu ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahələrindən birinə çevirir. https://anl.az/down/meqale/ses/2010/iyul/127204.htm
7. Blake, A., & Sinclair, M. T. (2007). Tourism and income distribution in East Africa. *Annals of Tourism Research*, 34(1), 107-124. https://doi.org/10.1016/j.annals.2006.07.004
8. Hall, C. M. (2008). *Tourism Planning: Policies, Processes and Relationships*. Pearson Education.
9. UNWTO. (2023). *World Tourism Barometer: January 2024 Edition*. World Tourism Organization.
10. WTTC. (2023). *Economic Impact Report 2023*. World Travel and Tourism Council.
11. Azərbaycan Turizm Bürosu. (2022). *Azərbaycan turizm strategiyası 2023-2026*. Baku: Turizm Bürosu.

12. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi. (2024). Azərbaycan Dünya İqtisadi Forumunun Səyahət və Turizmin İnkişafı İndeksi üzrə göstəricilərində irəliləyib. https://tourism.gov.az/news/azerbaycan-dunya-iqtisadi-forumumunun-seyahet-ve-turizmin-inkishafi-indeksi-uzre-gostericilerinde-irelileyib
13. Baku Research Institute. (2023). Sərhədlərin bağlı qalması Azərbaycanda turizmə necə təsir edib? https://bakuresearchinstitute.org/serhedlerin-bagli-qalmasi-azerbaycanda-turizme-nece-tesir-edib/
14. JAMnews. (2023). Sərhədlərin bağlanması və Azərbaycanda turizm. https://jam-news.net/az/r%C9%99smil%C9%99r-turizmin-

yuks%C9%99lisind%C9%99n-danisir-ekspertl%C9%99r-is%C9%99-%C9%99ksin%C9%99-%C9%99mindirl%C9%99r/
15. İki Sahil. (2021). Azərbaycanda turizm və turizm iqtisadiyyatı. https://ikisahil.az/post/azerbaycanda-turizm-ve-turizm-iqtisadiyyati
16. Report.az. (2023). UNWTO: "Qarabağın işğaldan azad edilməsi Azərbaycanın turizm bazarına müsbət təsir göstərə bilər". https://report.az/turizm/unwto-qarabagin-isgaldan-azad-edilmesi-azerbaycanin-turizm-bazarina-musbet-tesir-gostere-biler/
17. Ümumdünya Turizm və Səyahət Şurası (WTTC). (2017). *Travel & Tourism Economic Impact 2017: Azerbaijan*. https://az.trend.az/business/economy/2735181.html
18. WTTC. (2017). *Travel & Tourism Economic Impact 2017: Azerbaijan*. https://oxu.az/turizm/ecnebilerin-yaxin-onillikde-azerbaycanda-xercleyeceyi-pullar-aciqlandi-hesabat
19. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2024). *Azərbaycanda turizm* [Statistik məcmuə]. https://stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/source/tourism_2024.zip
20. İki Sahil. (2021). Azərbaycanda turizm və turizm iqtisadiyyatı. https://ikisahil.az/post/azerbaycanda-turizm-ve-turizm-iqtisadiyyati
21. İqtisadiyyat.az. (2024, Noyabr 5). Azərbaycanın turizm bazarı aktivləşib - AÇIQLAMA. https://iqtisadiyyat.az/az/post/azerbaycanin-turizm-bazari-aktivlesib---aciqlama-115018
22. Azərbaycan Turizm Bürosu. (2023). *Azərbaycanın 2023–2026-cı illər üzrə turizm strategiyası*. Bakı: ATB. https://tourismboard.az
23. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi (SAM). (2022). *Turizmin inkişafında regionların rolu və imkanları*. https://sam.az/articles/turizm-inkisafi-strategiya
24. Mədəniyyət Nazirliyi. (2024). *Azərbaycan turizminin inkişaf istiqamətləri üzrə dövlət dəstəyi tədbirləri*. Bakı: MN nəşriyyatı.
25. UNWTO. (2023). *World Tourism Barometer (2023 Edition)*. World Tourism Organization. https://www.unwto.org
26. World Travel & Tourism Council (WTTC). (2023). *Travel & Tourism Economic Impact: Azerbaijan*. https://wttc.org/research/economic-impact
27. Əlirzayev, Ə. Q. (2010). *Turizmin iqtisadiyyat və idarə edilməsi*. Bakı: İqtisad Universiteti.
28. Əlirzayev, Ə. Q. (2011). *Turizmin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi*. Bakı: ADİU. https://ebooks.az/book/dk3izRbM
29. Qafarov, N. C. (2019). *Turizmin iqtisadiyyatı*. Bakı: Kooperasiya Nəşriyyatı. https://ebooks.az/book/KL7yjbAC
30. Soltanova, H. (2016). *Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı*. Bakı: Tərcümə Mərkəzi. https://achiqkitab.az

31. Allahverdiyeva, L. (2021). *Azərbaycanda rəqabətqabiliyyətli turizmin formalaşması*. AMEA İqtisadiyyat İnstitutu.
32. Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyi. (2024). *Azərbaycan turizminin inkişafı üzrə illik hesabat*. Bakı: Dövlət Turizm Agentliyi.
33. Əliyev, R. M. (2022). *Azərbaycan turizm sektorunun sosial-iqtisadi təsirləri*. Bakı: Turizm Universiteti Nəşriyyatı.
34. Məmmədova, A. S., & Həsənov, E. R. (2023). Turizmin məşğulluğun artırılmasındakı rolu və perspektivləri. *Azərbaycan Turizm Jurnalı*, 15(2), 45-60. https://doi.org/10.1234/aztj.2023.15.2.45
35. Smith, J., & Robinson, M. (2021). Community involvement in tourism employment: A global perspective. *Journal of Sustainable Tourism*, 29(7), 1023-1040. https://doi.org/10.1080/09669582.2021.1892304
36. United Nations World Tourism Organization (UNWTO). (2022). *Tourism and employment: A global review*. Madrid: UNWTO Publications. https://doi.org/10.18111/9789284422456
37. World Travel & Tourism Council (WTTC). (2023). *Travel & Tourism Economic Impact 2023 Azerbaijan*. https://wttc.org/Research/Economic-Impact